

Ezilmiş ve Aşağılanmışlar: 1960'lar Türkiye'sinde Gecekondu Meselesi

Sinan Tankut Gülhan, Gaziantep Üniversitesi Sosyoloji Bölümü,
e-posta: sinantgulhan@gantep.edu.tr

Özet

Bu makale Türkiye kentleşmesi deneyimi ve şehircilik yazınından yola çıkarak iki hat üzerinden, popülist politikaların şehirdeki en belirgin tezahürü olan gecekondu'lara dair kuramsal ve tarihsel bir tahlil gerçekleştirmek üzere yazılmıştır. Birinci hat, bir kentsel barınma biçimi olan gecekondu'nun nasıl olup da geniş halk kesimlerinin siyasi eylemliliğinin ve farklı bir çeşit iktidar dilinin üretildiği mekân olduğunu sorgular. Burada, ezilmişlik ve aşağılanmışlık mefhumu ortaya çıkar ve esasında işaret ettiği Türkiye'nin son otuz yılına damgasını vurmuş olan *mağduriyetin* farklı bir düzlemde inşasıdır. İkincisi, gecekondu fikrinin hangi toplumsal safhalardan geçerek Türkiye kentsel yazınının belki de en önemli kavramsal aygıtı olduğunu anlamaya çalışır. Bu iki güzergâhı izleyen yazı 1960'ların –ve kısmen daha öncesinin- Cumhuriyet gazetesi arşivinden faydalanarak 27 Mayıs'ın öncesi ve sonrası evreleri de takip eder. 1960'lar kritik öneme sahiptir, çünkü devletin mekânsal süreçler üzerindeki gücünü kullanarak mülksüz halk kesimlerinin topraklandırılması yönündeki arayışın çok kısa zamanda yerini kitlelerin ve göçün nicel gücü karşısında karamsarlığa bıraktığı bir zaman dilimini temsil eder.

Anahtar Sözcükler: Gecekondu, Türkiye'de kentleşme, Türkiye şehircilik tarihi, 1960'larda kentleşme, kent çalışmaları.

The Insulted and Humiliated: *Gecekondu* in the 1960s Turkey

Abstract

This article suggests that two main lines of inquiry is necessary to grapple with the debate on the slum housing, the *gecekondus*, in Turkey. Employing a theoretical and historico-geographical grasp, the first line of inquiry adopts a political response regarding how and why wide swaths of urban populace gained new methods of urban activism throughout the 1950s and 1960s and how these new immigrants became articulated in mainstream media both as culprits and victims. Here, the titular notion of the humiliated and the insulted enters the fray to engender an oft-quoted feature of Turkish politics in the last three decades: the neverending quest to score political points via cultural injuries. The second line of inquiry discussed here focuses upon the theoretical uses and epistemological construct of the concept itself: *gecekondu*. The concept itself is the lynchpin of much debate and has a peculiarly central role in Turkish urbanism. These themes are critically studied using the 1960s newspaper archives –and to a lesser extent archives of the earlier decades. 1960s is perhaps the

most crucial decade in developing an understanding on urban question in Turkey, since it represented the breaking point in which the optimism surrounding the state's power over urban space was gradually replaced by the awe and pessimism that is borne out of the sheer immensity of newcomers and their newfangled political power.

Keywords: *Gecekondu*, urbanism in Turkey, Turkish urban history, urbanization in the 1960s, urban studies.

Giriş

*Eeeeeey İstanbullular, hâlinizden şikâyet
etmeyin. Dünyada, burnunuzun dibinde
bir Yandımtepe, Kuştepe, Gültepe var.
Her pisliğe, her kötülüğe şükredin. Ama
mutlaka, insan haysiyeti namına sizden rica
ediyorum, gidin Kuştepeyi, Yandımtepeyi,
Gültepeyi görün.*

*Bilin ki dünyada Yandımtepe, Kuştepe var.
Bir yandan üzülecek, bir yandan da hâlinize
şükredeceksiniz.*

(Yaşar Kemal, 1960a)

Türkiye'nin kentsel ve zihinsel coğrafyasının en müşkül –ve herhalde en meşgûl- mefhumlarından birisi gecekondu. Bu yazıda, gecekonduların doğuşuna ve muzafferane yayılışına dair bir fikrî rota ortaya koymaya çalışacağım. Bunu yaparken, 1960'lı yılların, gecekondu dediğimiz pek çetrefilli, bir yanıyla ekonomi-politik, bir yanıyla kültürel, belki edebî ve kesinlikle siyasî olgular silsilesinin tarihsel olarak tam göbeğinde yer aldığını iddia edeceğim. Gecekonduların, on yıllara yayılmış bir hâlet-i ruhiyesinden bahsetmek mümkünse –ki, bana göre mümkün- 1930'lar sonundan, 1940'ların ikinci yarısına değin yayılan bir korkaklıktan, 1947 sonrası vukû bulan ve 1950'lerin sonuna dek devam eden bir çekingin haklılıktan, 1960'ların ezilmişlik ve aşağılanmışlığından, 1970'lerin umudundan, 1980'lerin pervasız büyümesinden, 1990'ların tek –ve fazlasıyla çiğnenmiş- kelimesi “varoş”undan, 2000'lerin ise muhteşem galibiyetinden söz etmek gerek. Burada, ezilmişlik ve aşağılanmışlıktan bahsedeceğiz. Ezilmişlik ve aşağılanmışlık, müteakip hâlet-i ruhiyenin nüvelerini, aldığı farklı toplumsal biçimleri de koynunda taşıyor. Bir *ressentiment*'tan bahsetmek istemiyorum, kastım da bu değil zaten. Ezilmişlik ve aşağılanmışlığı bugüne doğru okumak, Türkiye'nin mutat “mağduriyet” atlasına bir âdet müdahaleden daha fazlasını ifade etmiyor. Aklımda olan, dünün anlık tarihini, o ânın hissiyatını ve olmamış olan muhtelif geleceklerin bir izini sürmek daha ziyâde.

Yazının ilk kısmında, ezilmişlik ve aşağılanmışlıkla neyi tasvir etmek istediğimi, zamanın edebiyatçıları ve gazete makâleleri ve haberleriyle izâh etmeye uğraşacağım. İkinci kısımda, bu ezilmişlik ve aşağılanmışlık hâlinin ekonomi-politik ve sosyolojik değerlendirmesinin daha geniş çerçevede nereye oturtulabileceğine dair kanaatimin delillerini inşa edeceğim. Üçüncü kısımda, Türkiye'nin gecekondu macerasının, 1960'lar başının iyimser topraklandırma arzusundan, nasıl karamsar bir yıkım korkusuna meylettiği -27 Mayıs iktidarının kentsel siyasaya dair ilk işi, kendi müdahalesine kadar olan bütün gecekonduların korunacağı, kendisinden sonra gelen herşeyin ise yıkılacağı idi- bu korkulu yılların 1970'deki büyük Sağmalcılar kolera salgını ve iyimser tahminlerle onlarca ölümle büsbütün bir faciayla sonuçlandığı zamanın muhalif bir sosyal bilimcisine kulak vermek olacak. Dediğim gibi, ânın içinde yatan farklı algılara ve tarihlere bakmaya çalışacağım.

1960'ların gecekondu açısından en belirgin özelliği bir kentsel servetin uzun erimli yeniden bölüşümü deneyimi hâline dönüştüğü on yıl olması. Türkiye'de ise diğer bazı çevre ülkelerin deneyimleri gibi, toprağın kamusal mülkiyete tabî olmaya devam etmesi ve işgalcilere salt üst oturum hakkının tanınması yoksulluğun ve sınıfsal eşitsizliğin Brezilya *favelalarındaki* veya Güney Afrika *shantytown*'larındaki gibi süregelen olmasına yol açabilirdi.¹ 1950'lerde başlayan gecekonducuların tapu hakkına kavuşması, mütemediyen tekrar eden tehditlere rağmen, hem çok geniş göçmen işçi sınıflarının kentsel hayata intibak etmesini sağladı, hem de, diğer örneklerdeki gibi kentsel yoksulların ve işçi sınıfının sol siyasete eklemlenmesinin önünü fevkalâde bir başarıyla kesti.

1960'lı yıllar, yeni bir seçime giderken hız kazanan gecekondu tapularının dağıtımıyla, CHP'nin gecekonduculara hayli bonkör seçim vaatleriyle, kamuoyunda bu köylü göçmenlere dönük nispî bir iyimserlik ve yumuşamayla başladı. Gecekondu salt metropole özgü bir kentsel çözüm değildi, Türkiye'nin bütün şehirlerini hızlı sanayileşme ve ulusal kalkınma odaklı geniş ve tabana yayılan iktisadi büyüme yıllarında benzer biçimde etkilemekteydi. Ne var ki, gecekonducuların İstanbul, ve kısmen Ankara ve İzmir'e izdüşümü ile diğer şehirlerdeki izdüşümü benzer değildir. İstanbul'da, Türkiye metropolünün kalbinde, ülkenin başat *kulturkampfi*'nin kurucu biçimini teşkil ederken, diğer yerlerde, mekân ve mesken sorunuyla, yerel eşrâfın kendini idâme ettirmesi sorunundan ileri gitmediğini söyleyebilirim.

27 Mayıs 1960 darbesi, gecekonducuları bir kere daha dahil olmaya çalıştığı döngüden çıkarttı. Tapularına kavuşmayı bekleyen gecekonducular, tapularına kavuşmak bir tarafa, bir anda on yıldır yaşadıkları evlerin yıkılması tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. 27 Mayıs'ın ertesinde gelen ilk seçimde, CHP'nin 27 Mayıs olmasaydı alabileceği oyun epeyi gerisinde kalmasını, gecekonduculara karşı başlatılan taarruzda da aramak gerek. Zirâ, 27 Mayıs'ı aslında sonu belirsiz

bir “filler tepişmesi”ne benzeten meselâ Zeytinburnu’lu gecekonducuların, bu tepişmenin ilk kurbanının kendileri olacağını anlamasıyla –daha sonra Latin Amerika’da mutad olacak- darbenin kalıcılılaşmasının imkânsızlaşması birbiriyle yakından ilintilidir.² Gecekondu, herşeyden önce bir yeniden bölüşüm programıdır ve Türkiye’nin hızla kentselleşen siyasetinin İkinci Dünya Savaşı sonrası yörüngesini bu program çizmiştir.

Bugün, gecekondu yazını, çok büyük bir ağırlıkla 1970’lerden neşet buluyor: Siyasallaşan kentsel yeniden bölüşüm teşebbüsleri, siyasi fâilliğin kentsel mekân içinde kendine yer bulduğu bir mücadele lügâti ve nihayetinde arabeskin bağrından koptuğu popüler kültürün yeniden icât edildiği bir sahne hâlinde kendini hep yeniden üreten bir tahayyülden bahsediyoruz (Stokes, 1998; Öztürk, 2004; Özbek, 2013)”. Bunu, klasik Yeşilçam filmlerinden 1970’lerin quasi-politik³, örtük işçi sınıfı göndermeli arabesk gerçekçiliğine geçişte gözlerimizin önüne getirebiliriz. Ayhan Işık’ın yoksullarla teşrik-i mesaisi olsa bile, o yoksullar, yerleşik bir mahallenin insanlarıdır ve Işık’ın sair jön karakterlerine saygıda kusur etmezler, Türkan Şoray’ın Azize’si, ezilmiş ve aşağılanmış değil, farklı ve caziptir. 1970’lerde ise, yerleşik mahalle kaybolur, gecekondu ezilmişliği ve aşağılanmışlığı bir sınıf bilinci sureti meydana getirir, Yılmaz Güney’den dem vurmaya gerek yok, Kemal Sunal’dan Orhan Gencebay’a ve tabii Şoray’ın bu sefer Sultan’ına baktığımızda bile tanıyabileceğimiz bir başka hayatın icâdudur bu (Öztürk, 2004).

Peki, 1960’larda gecekondu yok muydu? Bir koca on yılı, Türkiye tarihinin en kritik on yılını kış uykusunda mı geçirdi milyonlar: sessiz, sadık, itaatkâr ve görünmez. Tabii ki hayır, 1970’leri, 1960’ların baskılanmış bir dışavurumu addetmekte fayda var. Burjuvazinin kentli çekirdeğinin basbayağı baskıcı ağırlığı olmasaydı, bugün 70’lere ait varsaydığımız pek çok olgunun esasında 60’larda vücut bulduğunu tanıyabilecektik. Türkiye’de aydınlar sorunu, basbayağı bir Heisenberg sorunudur, yakınsadıkları şey anlaşılmayacak hâle gelir, uzağında durduklarıysa ölçmeye değmez.

Ezilmiş ve Aşağılanmışlar

1960 Şubat’ının ortasında, Cumhuriyet gazetesinde, daha bir beş yıl önce yayınlanan ve kısa zamanda haklı bir şöhreti elde eden *İnce Memed*’in yazarı Yaşar Kemal’in İstanbul’daki gecekondu ve göçmenler üzerine yaptığı on bölümlük bir araştırma tefrika edilir. Yaşar Kemal, bu on bölümde, nev’î şahsına münhasır diliyle, İstanbul’un garibanları, göçmenleri, yoksulları, yeni yeni oluşmakta olan gecekondu mahalleleri sakinleriyle hasbihâlini resmeder. Yazılarında bunu doğrudan ifade etmese de, peşinde koştuğu düşünsel

istikamet, yoksulun, köylünün ve göçmenin aşağılanmışlığı ve ezilmişliğidir. Bunun karşısına, Anadolu halklarının direngenliğini, kendinden menkûl hayat bilgeliğini yerleştirir: Gerdek gecesinin sabahında gurbet için yollara koyulmak zorunda kalan bekâr odalarının mâkus talihinin düşkün Süleyman’la başlar, köyünde doğan dört çocuğunu Azrail’e teslim ettikten sonra, beşinci çocuğu kızını ölümden kurtarmak için gurbete gelen Çorumlu Budaklı Ömer Ağa’yla devam eder, ölüme meydan okumak için şehir şehir dolaşan Eğinli Osman Ağa da büyüğü bir gerçekliğe göz kırpar. Çankırı’nın Apsarı köyünden çıkıp da Haydarpaşa-Kadıköy arası kayıkçılık yapan 48 sandalcıyla hasbîhâl eder (ki, bu Apsarılı sandalcılar 1980’lerde motorların birleşmesine kadar işlerini sürdürürler), Divriğili Hasan Hüseyin’in –ki, köyde kalan kızına ilaç parası bile gönderememektedir- derdine ortak olur. Esentepe’de kahveci Ofllu Ömer’in Sisifos’tan beter çaresizliğini –Karadeniz’in zaten kıraç ve dimdik bayırlarda pek az olan toprağı her sene yağmurlarla derelere süprülür ve köylüler çuval çuval, küfe küfe arazilerinin toprağını sırtları cılk yara olana değin geri taşırlar- dinler. Eyüb’ün arkasındaki teneke evlerde Misto Ağa’nın misafirsiz evine gözyaşlarıyla beraber misafir olur. Kürt’tür Misto Ağa ve Yaşar Kemal uzaktan hemşeriyiz demek nezaketini gösterir ve bunu Kürt olmanın epey tehlikeli olduğu vakitlerde yapar. Velhasılı, İstanbul’un bugüne kıyasla o pek küçük gecekondu coğrafyasının insan maddesinin her zerresiyle tanış olur (Yaşar Kemal, 1960a).

Bu tanışlıkların girizgâhında, bir otobüste şahit olduklarını serdederek başlar işe Yaşar Kemal. Otobüste, bir köşeye sığınmaya can atan dört kişi. Bütün gözler o dördünün üzerinde. Pek yakinen bildiğimiz bir suçla itham edilir bu dört kişi, otobüsün içinde parmakla gösterilirler bir posbıyıklı efendi tarafından:

Eskiden böyle miydi İstanbul? Yaa böyle miydi efendim? Hepiniz bilirsiniz. Böyle kıyafetli adamlar değil Taksim meydanına gelip otobüse binmeye, Taksim meydanına yaklaşamazlardı bile. Şimdi tam Beyoğlu çarşısının ortasında volta atıyorlar...Beyoğlu bir zarafet meşheriydi. Bu dil bilmez köylüler geldiler... Kaya parçası gibi yürüyorlar efendim...Pislik içindeler. İstanbul pislik içinde bu sebepten. Bir otobüse binemezsin (Yaşar Kemal, 1960b).

Sonunda bu aşağılanmaya dayanamaz o dördünden birisi, sorar, “Bizim babamız kan dökmedi mi bu topraklar için? İstanbul babanın malı mı?” Otobüsteki beyefendi cevap verir, “İstanbul, İstanbulluların malı. Sizin hepinizi kovmalı buradan.” Yaşar Kemal, delikanlının elini tutar, onun beyefendiye vurmasına engel olur, “Aldırma kardaş” der. Biraz evvel yukarıdan yukarıdan konuşan beyefendi sessizleşir, belli ki çekinir. Laflarını yuvarlamaya uğraşır, “Köylü, yoksa, bizim velinimetimizdir efendim...Keyif için geliyorlar. Ben bunu söyledim işte.” Delikanlı, herhâlde dişlerinin arasından, söylenerek iner Levent’te, “Keyfimizden

geliyoruz hayvan...Sana öyle gelir” (Yaşar Kemal, 1960b: 5).

Levent’te bir tuğla ocağında çalıştıklarını öğrenir Yaşar Kemal onlarla otobüsten indiğinde. Ki, Yaşar Kemal’e gerek kalmadan, saha araştırması yapan her sosyal bilimcinin korku ve kayıtl altına alınması kâbil olmayan bir utançla gezdiği mekânlardan biridir tuğla ocakları. Görmeyenler için izâh etmeye çalışırsam, demir-çelik haddehanesi kadar sıcak, ondan katbekat tozlu, adım atmayan bilmeyen imkânsız, Charles Dickens’ın en acımasız romanlarına yer bırakmayacak kadar korku dolu bir yerdir tuğla ocakları. Ki, beyefendiye çıkışan delikanlı da, ekseriyetle tuğla ocaklarının işçilerinin çıktığı Sinopludur. Yaşar Kemal’in aktardığı gibi, yedi yıllık gurbetinde, “Kızgın yalım karşısında pişirim. Bak ellerime. Yanmış odun gibi değil mi bu eller?” Gazeteci Yaşar Kemal, romancı Yaşar Kemal’i işin içine katmadan bir satır sonrasında ekler: “Elleri yanmış odun gibiydi” (Yaşar Kemal, 1960b: 5).

Türkiye edebiyatının üç büyük Kemal’inden bir diğeri -ve tabii, aynı surette, Türkiye edebiyatının üç farklı gerçekçiliğinin temsilcisinden, “iyimser” gerçekçiliğin temsilcisi sayabileceğimiz (Gürbilek, 2015: 75) Orhan Kemal ise, Yaşar Kemal’den mi feyz alarak bilemiyoruz, ama 1965’te, çizer arkadaşı Ferit Öngören’le birlikte, İstanbul’un gecekondulu mahallelerinin hem görsel, hem de anlatsal bir tasvirini içerecek “İstanbul’dan Çizgiler” kitabını yazmaya karar verir (Orhan Kemal, 2008).⁴ Bu kararı, kitabın ilk bölümünde şöyle hikâye eder Orhan Kemal: bir eski dostunun Taşlıtarla, bugünün Gaziosmanpaşa’sının merkezinde, Karaköy Bankalar Caddesi’nde küçük bir memuriyetle iştigâl eden bir dostunun tek göz virane evinde konaklayan yazar, sabahı marangozhane gürültüleriyle ettiği vâkit dostunun nasıl olup da bu evde hâlâ yaşamaya devam edebildiğini, uykusuzluktan zonklayan başını dizginleyebilmek için yaktığı sigara eşliğinde sorar. Aldığı cevap, Orhan Kemal’in kentsel yoksulluğu nasıl gördüğünü izâh edecektir: “Küçük adam olmanın, fakirliğin belası”(Orhan Kemal, 2008: 8). Kitabı yazmanın da sebebi olacaktır dostunun başını sokabileceği ve sabah marangozhane gürültüsüyle taciz edilmeyeceği bir oda arayışı. Ne var ki, nafile bir arayıştır bu: “Unkapanı’ndan başladık, sora sora Cibali, Küçükmustafapaşa, Fener, Balat, Ayvansaray, ta Eyüp’e kadar”(Orhan Kemal, 2008: 11). Kiralık oda sorarlar ve bulamazlar.

Orhan Kemal’in İstanbul gezintileri, Walter Benjamin’in flaneürlüğüne pek benzemez. O İstanbul’u gezerken, sokak sokak arşınladığı yoksulluğun, mezarlıklarda yatıp kalkanların, hattâ mezarlıkları çamaşırhane gibi kullananların hikâyesini de anlatır, ama bir dertle başlar o gezintisi: kirâlık bir oda bulmak. Bulunamayacağı anlaşıncı, muhtemelen arkadaşı Muzaffer Buyrukçu da Taşlıtarla’ya bir gecekondulu daha dikmeye karar vermiştir, Orhan

Kemal'in arayışı, şehrin kendi hikâyesinden ziyâde onu deneyimleyen insanların hikâyesine, üstü örtük bir kalkınma günlüğüne, Türkiye modernleşmesinin pek yakinen aşına olduğu arz-u-hâlciliğe yönelir. Bu arzuhâlcilik hâli, kent yoksullarının ve gecekonducuların detaylı bir tasvirini verir bize, fakat bu resim, pek de ciddi bir revizyondan geçmeden 2000'lerin ilk on yılında gecekonducuların kentsel coğrafyadaki izlerinin külliye silinmesine kadar yaşayacak bir ideolojik/politik tahayyül kuracaktır.

Orhan Kemal, bu ideolojik/politik tahayyülün en usta oyuncularından biridir. Beyoğlu'nun mutenalaşmasından evvel kentsel yoksulların ve gecekonducuların erkekliğinin kuruluş sahalarından birisinde, Abanoz sokağının başında dikilir ve gözüne kestirdiği üç kişiyi takip eder: "Kasketlerinden poturu hatırlatan şalvarımsı pantolonlarına kadar yamalar içinde, dökülüyorlardı"(Orhan Kemal, 2008: 36). Yazar, bir ânda, tafsilatlı bir politik analize girişir onların karşısında: "Ben kimdim?" Üniformasız herkesin "Yalova Kaymakamı" olduğu Beyoğlu'nda, Orhan Kemal, "nabız mütehassıslığı"na soyunur ve sorar: "Ne dikiliyorsunuz burda?"(Orhan Kemal, 2008: 36). Üçü, İstanbul'a iş çok diye geldiklerini söyler, Orhan Kemal, Kurucu Meclis, Anayasa Tasarısına ne diyorsunuz diye tepeden üstelemeye devam eder. İçlerinden birisi dayanamaz, "Karnın tok, sırtın pek. Bizimnen taşgala mı ediyon evendi?" der (Orhan Kemal, 2008: 37). Orhan Kemal, yabancı olmadığı bir dille cevap verir: "Ne taşgalası lan, tövbe vallaha!" Bu kentli görünümü, takım elbiseli, fötr şapkalı beyefendinin ağzından çıkan sözler üçünün üzerinde bir çok etkisi bırakır. Kendilerinden birini bulmanın sevinciyle yoksulluğu, ama ondan da daha önemlisi itibarsızlaşmanın ağırlığını paylaşırlar Orhan Kemal'le. Erkeklikleri öyle örselenmiştir ki, Türkiye edebiyatının en derinlikli ve dürüst cinsellik tahlilcisi Orhan Kemal'in kaleminde, Abanoz Sokağı'ndan çıkıp da sokakları arşınlayan üç göçmenden birisi, "Bu İstanbul'da uruspular bile bizi adamdan saymıyor!" der. Orhan Kemal de içinin sızladığını ekler ve satırlarında didaktik bir düzeltme yapmaktan geri kalmaz: "Bakka, kasap, manav, fırıncı parasız bir şey veriyor mu ki, geçimi etini satmak olan kadıncağızlar paraya önem vermesinler?"(Orhan Kemal, 2008: 47).

Erkekliğin bile, ki, Türk ideolojisi diye bir mefhum varsa herhalde onun en belirsiz ama kurucu ögesidir bu muhayyel maskülenlik, örselendiği bir yoksulluk tarifi, Orhan Kemal'in hikâyatında hep baskın bir yeri tuttu. Hattâ öyle ki, erkeklerin birbirleriyle rekabetinde bile, bu göçmenler kanıtlanmayı bekleyen bir iktidarın, kentli –takım elbiseli ve fötr şapkalı- muteber öznenin oyun sahası oldu. Tıpkı yukarıda aktardığım Yaşar Kemal'in otobüs hikâyesindeki gibi bir mizansen, ki en azından Yaşar Kemal bunun bir gazetecilik ürünü biçiminde ortaya koymuştu, Orhan Kemal'in İstanbul'un yoksullarını anlattığı kitabının sonunda ayrıksı bir kısa hikâye şeklinde yerini alır.

Otobüs tıklım tıklımdır, bir muteber vatandaş –“beyden, beyefendiden biri”- parlayıverir: “Sürtünme ulan, pis!” Cevabı alt perdeden verir “upuzun sipsivri köylü:” “Sürtündüğüm nirde?” (Orhan Kemal, 2008: 194). Bu sipsivri köylünün üstüne daha fazla gitmekteyken ve ne hayvanlığını ne de ayıllığını bırakmışken, “Beyefendi nezaket!” diye atlar “ortadan uzun, zayıftan topluca, siyah saçları briyantınle iyice ovulup gıcır gıcır taranmış biri.” Orhan Kemal’in yeteneği, Yaşar Kemal’in kendine atfettiği kurtarıcı rolünün, hak arayıcı ve mazlumun yanında olan “aydın” karakterinin, bu hikâyede, köylüyü susturup, onun mücadelesini soğurup –nitekim, köylü “efendilerin kapışmasını fırsat bil[ip]” otobüsten iner- kendi üzerinden bir iktidar ilişkisine dönüştürmesindedir. Nihayetinde, köylü “Atlar tepişir, arada eşekler ezilir!” diye düşünmekte haklıdır, zira, köylünün karakteri üzerinden tartışmaya giren bu iki “efendi” aynı partinin farklı kanatlarından ve çok geçmeden bir uzlaşma zemini bulup, suçun birbirlerinde değil, köylünün görmesi gereken “sosyal şok” tedavisinde olduğunda hemfikir olurlar. Kısa hikâyeye, iki “efendinin,” Şevrole ve İmpala’nın faziletlerini kıyaslamaya giriştiği dostane bir sınıfsal dayanışma muhabbetiyle nihayete erer (Orhan Kemal, 2008: 195-198).

1960’lar, iki türlü yoksul tahayyülünün belirmeye başladığı yıllardı. Nurdan Gürbilek, bu iki farklı tahayyülü, Kemalettin Tuğcu ve Orhan Kemal’in hikâyelerinde görür (2015: 63–70) Tuğcu’nun hikâyeleri “yoksul ama haysiyetli”nin, “erken kaybeden[in], erken kazan[dığı]”, acıyla yoğrulan, gururlu bir sefaletin tasviridir (Gürbilek, 2015: 65). Tuğcu’nun anlattığı yoksulluğa tezat bir başka kentli yoksulluğu ise Orhan Kemal çizer. Orhan Kemal’in yoksulları, “yalnız yoksul değil (Orhan Kemal’in zengin sözlüğüne başvurursak) aynı zamanda “kılıksız”, “hımbıl”, “pısırık”, “ahmak”, “sümsük”, “sünepe”, “uyuz”, “uyuşuk” görül[ürler]” ve içinde yaşadıkları toplum da onları kendilerini böyle görmeye zorlar (Gürbilek, 2015: 67).

Türkiye sosyal bilimlerin ekseriyetle kent üzerine kafa yoran cenâhı, nedense, kentsel yoksulluğa ve belirmekte olan bu yeni sınıfsal kesime Kemalettin Tuğcu’nun nazarından bakmayı tercih etti: ezilmiş –ama faili meçhul süreçler neticesinde- aşağıda kalmış –ama aşağılanmamış- doğruyu ve iyiyi bilmeyen ve bu öz cahilliğinin kurbanı olmaktan kurtulamamış, en nihayetinde kentli büyüklerinin tasnif ettiği çizgide ilerlerse sebatının ve sabrının ödülünü alacak bir garip, özneleşememiş bir nesne. Bir ideal obje. Bu “ideal obje” herhangi bir gerçekliğe tekâbül etmez; muhayyel olan istisna tabii. Hayâlî olan da bir gerçekliktir elbette, sadece hayâl edenin gerçekliği.

1960’lar, iktidar elitlerinin, bu Tuğcuvari gerçekliğe müdahale etme imkânını bulduklarını zannettikleri bir dönem oldu. Bir öznellikten yoksun olduğu

addedilen göçmenlerinse, hem kendilerini şehrin aynasında ilk defa tanımasına –ezilmişliğine ve aşağılanmışlığına şahit olmasına vesile oldu. Kemalettin Tuğcu’nun yoksullarının ne yapacağı bellidir, eziyeti çekmekten ve gösterdikleri basiretli dirayetin neticesinde kurtulmaktan başka çareleri yoktur. Orhan Kemal’in yoksullarını kestirmek pek mümkün değildir. Yokluktan ve yoksulluktan mutlu olabilirler, yoksullukları kendi başlarındayken değil, varıllığın karşısındayken göze batır ve öznelliklerini rahatsız eden bir noksana dönüşür. Orhan Kemal’i Türkiye gerçekçiliğinde biricik kılan en mühim unsur, yoksullarının bizâtihi tensellikten haz duymalarıdır. Orhan Kemal’in yoksulları, daha “seks”in seks olmadığı zamanlarda, 1960’ların ultra-muhafazakâr siyah-beyaz dünyasında, sevişir, arzular, istek duyar, arzuyla mahvolur ya da mutlulukla bir bedeni arzular. Yoksulluk ve tensel arzu, daha kapitalistleşmenin abecesi Avrupa’nın kuzeybatısında onyedinci yüzyılın garip ve kanlı cilvesi sonucu yazılırken yasaklanmış iki kelimedir. İdeal yoksul sevişmez, evlenir. Sabreder, çocuk yapmaz. Gırtlığına ve beline hâkim olur, iki çocukta kalır. Çocuk aldırılmaz.

Sosyal bilimcilerin kendilerine kurdukları muhayyel dünyayla gerçeklik arasında pek nadiren bağlantı bulunduğundan ötürü, 1960’ların bize geride bıraktığı rayiha aynı siyah-beyaz rayiha; Yaşar Kemal ve Orhan Kemal’in kitapları olmasa belki de şimdiye çoktan sararacak izler. Sosyal bilimlerin tasvirane olmaktan ziyâde, genelgeçer ilkeler ve yasalar peşinde koştuğu, performatiftense her daim normatifin peşinden koştuğu Türkiye’de, romanın iyi sosyal bilimin, şiirin iyi felsefenin, okur mektuplarının da iyi saha notlarının yerini tutması kaçınılmazdı belki de.

Aşağılanmış Bir Büyüme Makinesi: Gecekondu ve Sessizce Nüfûz Edenlerin Ekonomi-Politiği

Türkiye sosyal bilimcileri, genellikle, gecekonduların İstanbul’da ortaya çıkışını sağlayanın 1950 ve 1960 arası iktisadi liberalleşme olduğu kanaatinde hemfikirler; bu neredeyse bir doksa dönuştü. 20. yüzyıl başında, birçok göçmenin hikâyesi, İstanbul’da doğal olarak bekâr evlerinde başlar. Klasik Osmanlı İstanbul’unda, Karaköy’den Tophane’ye uzanan dar bir şeritte ve Suriçinde mütemadiyen yanıp yıkılan ve yeniden inşa edilen mahallelerde mevcut bekâr evleri –tabii, uzun bir süre, bu bekâr evleri yangınların da birinci sorumlusu olarak suçlandı- New York’un tenement’larından, Paris’in işçi sınıfı mahallelerinden, Manchester’ın izbe slumlarından ciddi bir fark arz etmez,⁵ tek bir istisna: kadınlar ve çocuklar buralarda yaşamazlar. Zeytinburnu’nun ilk sakinleri de, Kazlıçeşme’nin hemen dibindeki çok katlı *slumlarda*, Mecidiyeköyü’nün sonraki gecekonducuları da, Bomonti’nin yanı başındaki yıkık dökük binalarda yaşıyordu.

Türkiye sosyal bilimleri, gayri-ihtiyarî bir uzlaşıyla, gecekonducuların istisnâî bir durum olduğundan bahseder. 1960'ların ve 1970'lerin ilk yarısının kentsel süreçlerinin en kâmil yekûnunu tutan *Gecekondu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*'de bile, kentin gecekondu olması hayrete şâyân bir durumdur (Tekeli vd., 1976). Henry Mayhew, Jacob Riis ve Thomas Carlyle 19. yüzyıl kent hayatına dair en kapsamlı tasvirleri yazdılar: Bu yazılarda gecekonduyun yerini *slumlar* veya *tenementlar*, işportacıların yerini envâî çeşit işle uğraşan *street-peddlerlar*, dolmuşların yerini de *street-car*'lar aldı (Carlyle, 1843; Mayhew, 1851; Riis, 2011). Ama ne bu üç abidevî önemde yazar, ne de onları takip eden onlarca toplumsal reform yanlısı, bunun istisnâî bir durum olduğunu söylemedi, bunun kentliliğin değil de köylülüğün emaresi olduğundan dem vurmadi, veya kentliliğe kendinden menkûl bir değer atfetmedi. Türk ideolojisi diyebileceğimiz bir şey varsa eğer, onun en belirgin özelliklerinden birisi, kentliliğe yapılan can sıkıcı güzellemedir.

Buna ilâveten, Türkiye'de göç araştırmaları ve işçi sınıfının oluşumu üzerine sosyal tarih çalışmaları son yirmi yılda ciddi bir ivme kaydetmiş ise de, mekânsallık üzerinde pek durmaz. Bu nedenle, bu konudaki bilgilerimiz kısıtlı; her hâlükârda, gecekonduyun ortaya çıkabilmesinin koşulu, devlet-mekânındaki çok ciddi bir değişim algısı olmalıdır. Sonuçta, İstanbul'un on altı asırlık kentsel tarihinde, yoksul mahalleleri, geçici konutlar, *slumlar*, barakalar her zaman oldu; ama bunların bir temellük sürecinden geçmesine merkezi otorite hiçbir zaman izin vermedi. Çağlar Keyder'in ve Korkut Boratav'ın farklı çalışmalarıyla gayet isabetli şekilde belirttikleri gibi Anadolu'nun batısı, ortası ve doğu ve güneydoğusu (ilk ikisi ekseriyetle küçük meta üretimiyle, son ikisi ise, feodalizm büyük kapitalist toprak sahipliğine dönüşmesiyle) farklı sınıfsal ilişkilerle küresel ekonomiye eklemlendi (Boratav, 1981; Boratav vd., 1984; Keyder, 1988). Topraksız Karadeniz köylüleri de, daha evvel farklı biçimlerde eklemlenseler de, en nihayetinde şehrin ilk göçmenlerini teşkil ettiler.⁶

İstanbul'da, 1940'ta mevcut "baraka" sayısının 1669 olduğu kaydedilmiştir. Bu "baraka"ların "gecekondu"lara dönüşü için ise II. Dünya Savaşı sonrası bir başlangıç tarihi olarak verilir, hattâ 1946'da başlayan gecekondu inşaatı, 1949 yılı Mart ayında 3218 adede ulaşmıştır (Tekeli, 1996: 45). Gecekondu tarzı yerleşimlerin, II. Dünya Savaşı'nın yokluklarının bir ürünü olduğu, genelgeçer kabul görmüş bir yaklaşımdır (Keleş, 2010: 493)". Hem, Ruşen Keleş'in kullandığı rakamlara, hem de Charles Hart'ın Zeytinburnu araştırması sonuçlarına dayanarak, ev başına ortalama 10 nüfusun olduğunu düşünürsek, 30 binden fazla bir nüfusa üç sene içinde erişen Zeytinburnu'nun, İstanbul'un o zamanki nüfus büyümesinin (1945-1950 arası, 88bin kişi) üçte birinin kaynağı olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır (Hart, 1969; Keleş, 1971: 84). Daha

olası görüneni, 1935'ten sonra zaten hızlanan İstanbul nüfus artışının, II. Dünya Savaşı (milyonlarca askerin silah altına alındığını da hesaba katarsak) ve ertesinde gelen iktisadi resesyon yıllarında durduğunu aklımızda tutmamız olur. Gecekonduların temeli, önce bekâr odalarında, sonra *tenement* ve *slum* benzeri çok sayıda hanenin yerleştiği binalarda, ve en nihayetinde, kamu veya vakıf arazilerinde ya da mülksüzleşmiş gayrimüslimlerin arsalarında atıldı.

Vali ve belediye başkanı Lütfi Kırdar'ın 1940'lardaki tarifiyle, Zeytinburnu ve Mecidiyeköy'ünden başka, Yıldız'da –tahminen, bugün Serencebey yokuşuyla, Yıldız Parkı arasında kalan, dar ve dik yamaçta- gene Mecidiyeköy büyüklüğünde bir gecekondu yerleşimi, Şişli'den Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne değin bugünkü, Bomonti'den geçerek, Çağlayan'da Abide-i Hürriyet'e uzanan vadinin tabanında yaygın yerleşimlere ilâveten, Kasımpaşa'da, Eyüp'te, Fatih Çarşamba'da, Karagömrük'te ve Şehremini'nde de gayet küçük baraka yerleşimleri mevcuttu. Bunlara ilâveten, Haliç sahilinde Ayvansaray'da; gene Suriçi'nin Marmara kıyısında Kumkapı'da, Anadolu tarafında ise, Çamlıca ve Paşabahçe-Beykoz arasında gecekondu tek tük de olsa ortaya çıkar (Tekeli, 1996: 45).

Bütün bu erken dönem gecekondu yerleşimlerinin arasında, en fazla nüfusa ve en yaygın yüzölçümüne sahip olan Zeytinburnu, aynı zamanda ilk örgütlenen gecekondu yerleşimidir. 1948 yılında Kazlıçeşme-Zeytinburnu Havalisi Gecekonducularını Güzelleştirme ve Teşkilatlandırma Derneği'ni kuran halk, kendi kaynaklarını kullanarak ana yola taş döşedi, su kaynağı için kuyular açtı (Tekeli, 1996: 45). 1950 seçimlerinden sonra atanan yeni İstanbul valisi ve belediye başkanı Fahrettin Kerim Gökay, Temmuz'da Zeytinburnu'na yaptığı bir ziyarette, 35 bin vatandaşı barındıran 5 bin gecekondu mahallenin planının yapıldığını, evlerin yıktırılmayacağını, fakat yenisinin yapılmasında müsaade edilmeyeceğini, elektrik bağlanmamış 56 kadar ev için, mevcut elektrik direklerine yenilerinin ekleneceğini ve bunun için lâzım olan paranın yarıya yakınının ev sahiplerinden tahsil edileceğini müjdeledi (*Zeytinburnu'ndaki Gecekonducuların İmarı*, 1950). Bu ek bir masraf olmaktan çok, ilk defa gecekondu sakinlerinin belediye ve resmi düzeyde muhatap alındığını gösteriyordu. Ayrıca, üç mahalle muhtarlığı da kurulacak, iki fırın açılacak, yerel pazar da işlemeye başlayacaktı. Vali-belediye başkanı Gökay, Zeytinburnu'nun bu işçi sınıfı sakinlerine verdiği sözü tuttu ve 1951'de hâlihazırda yerleşikler ilk defa tapularını aldıklarını beyân ettiler. 1954 ve 1957 seçimleri sırasında da gecekonducular iki büyük büyüme dalgasıyla yayılmalarını sürdürdüler.

1960'ın Mart'ının başında, Demokrat Parti baharda bir seçim olacağı yönünde karar belirtti ve Vatan Cephesi ocaklarının sayısını artırarak, özellikle gecekondu mahallelerine yönelerek en geç 15 Nisan'a kadar gecekondu sahiplerinin

tapularının dağıtmayı amaçladı (*Demokratlar da seçim hazırlığı görüyorlar*, 1960). Demokrat Partili devlet bakanı İzzet Akçal (Rize milletvekili ve Mesut Yılmaz'ın amcası, 1. Demirel hükûmetinin Turizm bakanı Yılmaz Akçal'ın da babasıydı) İstanbul'da 60 binden fazla gecekondun olduğunu, bunların Esenler, Yıldıztabya (bugünkü Gazi Mahallesi ve GOP), Yenidoğan, Bağlarbaşı ve Zeytinburnu'nda yoğunlaştığını, bunlara ek olarak, Taşlıtarla (GOP'un merkezi), Kuştepe ve Beykoz'da da ruhsatsız binaların bulunduğunu, bütün bu ruhsatsız evlerin kısa vâdeli bir program dahilinde tapuya tescil edilmekte oldukları demecini verdi. Bunların bir seçim yatırımı olup olmadığı hususundaki bir soruya ise, mütebessim bir biçimde "hayır" dedi (İstanbul'da 60 binden fazla gecekondun var, 1960). Aynı ayın sonunda, yaklaşmakta olan seçimin kızıştırdığı ortamda, CHP, gecekondular hakkında bir af teklifini meclise sundu. Hıfzı Oğuz Bekata ve Hasan Tez imzalı bu teklifte, 1953'ten (son ve fevkalâde ağır cezaî şartlar içeren imar yasasının çıktığı tarih) 1 Mart 1960'a kadar inşa edilen 50 bin binanın -25 bini İstanbul'da, 20 bini Ankara'da, ve 5 bini İzmir'de olmak üzere- affedilmesi ve haklarında hâlihazırda kanunlarda öngörülen hapis cezasının bir defalığına kaldırılması öneriliyordu (*Gecekondular ile ilgili C.H.P. teklifi*, 1960).

2 Nisan 1960'da, Zeytinburnu'nun en yoksul bölgesi Yeşiltepe'deki Vakıf arazisinde kaymakamın emriyle yıkılan 150 gecekondunun sahipleri, Cumhuriyet gazetesine yıkılan evlerinin briketlerinin yazlık sinema inşaatında kullanıldığı yönünde bir şikayette bulundular. Beş gün sonra, yazlık sinemanın sahibi, biriketleri parası karşılığında aldığı yönünde bir tekzip yayınlattırdı (*Yıkılan gecekonduların briketleri yazlık sinema inşaatında kullanılıyor*, 1960; Erdemir, 1960). Aynı ay, Fakir Baykurt'un gecekondular üzerine bir yazısı olan *Akkaranfil Sokağı* neşredilmeye başladı. 27 Mayıs'tan sonra gecekondular aleyhine hızla dönecek olan editöryal yayın politikası, 27 Mayıs'a kadar, bir önceki on yıla tezat bir gecekondun tarafgirliği gösterdi. Gazetecilik de, sadece Türkiye'de mutad olduğu üzere, siyasi yarışın içinde, kendi üretebildiği dil ekseninde yerini aldı.

Zirâ, askeri cuntanın atadığı asker belediye başkanı-vali Şefik Erensü, 31 Mayıs 1960'ta gazeteciler karşısındaki ilk basın toplantısında önce bütün belediye meclislerinin lağvedildiği müjdesini verdi, daha sonra da İstanbul halkına hizmet vazifesinin kendine düştüğünü ve "bu davada da basından da yakın alâka göreceği[ne]" (*Bütün Belediye Meclisleri Millî Komitece Feshedildi*, 1960) emin olduğunu söyledi. Erensü'nün bu alâkaya verdiği en temel yön ise: "gecekondun kurulmasına asla müsaade edilmeyeceği, tapu meselesinin yeniden ele alınacağı ve Belediye zabıtasının en kısa bir zamanda vazife görür bir duruma getirileceği[ydi]" (*Bütün Belediye Meclisleri Millî Komitece Feshedildi*, 1960). Gecekonduların tapulandırılması meselesi, askerî cuntanın kendi içinde bile ciddi bir sıkıntıya –ve muhtemelen siyasi bir cebelleşmeye–

mevzî oldu ki, İstanbul'un asker vali-belediye reisinin bu açıklamasından daha bir hafta geçmeden, 5 Haziran'da, Belediye Mesken Plânlaştırma ve Tapu Grup Müdürlüğü parselasyon ve tapulama faaliyetine "çok süratl[e]" devam edileceğini açıklamak ihtiyacı duydu (*Gecekonduların tevziine devam edilecek*, 1960).

3 Temmuz'da mezkur kafa karışıklığının ihtilal hükûmeti içinde artarak devam ettiğine işaret eden bir açıklama yayınlandı. Askeriyenin gecekondu'lara dair ortaya koyduğu üçlü takrir şöyleydi:

1. 27 Mayıs 1960'a kadar yapılan gecekondu'lardır dondurulacaktır. Bunlar için bir yıkım faaliyeti mevzuubahis değildir.
2. 27 Mayıs 1960 tarihinden sonra yapılanlar derhal yıktırılacaktır.
3. Başkalarının tapulu arazisine yapılmış olanlar, aralarında anlaşacaklardır [sic]. Anlaşma mümkün olmadığı takdirde pek tabii olarak arsa sahibi kaza mercilerine müracaatta serbesttir (*Gecekondularla ilgili bir açıklama*, 1960).

Millî Birlik Komitesi de, iktidara el koymalarından evvel CHP ve DP arasında bütün hararetiyle süren bu büyüme makinesinin siyasi rekabete dair cazibesine gark olmuş gibidir. Ancak çok ciddi bir sorun belirir. Eğer gecekondu yapımı iyi bir şeyse, neden ihtilal sonrası yasaklanmıştır –bu, 1793 Jakoben Devrimi sonrası bütün toprakların aristokratlara, 1917 Ekim Devrimi sonrasında ise bütün serflerin toprağa ve beylere dönmesini emretmek kadar garip bir iştir. İhtilal, kendini sadece bir cunta olarak görmez, kezâ, salt bir cunta olsaydı tarihi parçalamaktan aciz kalırdı. İhtilalin bir cuntadan en önemli farkı kendini bir milât olarak görmek ve göstermekteki ısrarıdır.

Bu siyasi yarış içinde, gecekondu'lardaki klientelizmin basit bir müdahale sahası olarak görüldü. Ancak, mühim olan gecekondu'lardaki büyüme motoru işlevini üstlendiklerini incelemek üzere bazı farklı saptamaları kısaca ifade etmek gerekiyor. Aksi takdirde, 27 Mayıs eksenli, popülist bir hükûmetin duyarsızca şehri halka açması sonucunda, kentlilerin kaçacak yeri kalmamış gibi, vâkıyle, bir tek parti belediye başkanı/valisinin ifadesiyle, plajlar halka açıldı, vatandaş denize girecek yer bulamadı gibi, tuhaf bir durum ortaya çıkıyor. Birincisi, siyasi açıklama, Türkiye sosyal bilimlerinde her zaman için kendi içine gömülü bir önyargı taşıma riskini beraberinde getiriyor-kendi ideolojik konumundan uzaklaşmayı güçleştiriyor. İkincisi, iktisadi, daha doğrusu, ekonomi-politik açıklama, parça parça sezdiklerimizi, nitel evrende var olanı, çok daha sarîh hâle getirme kabiliyetini içinde barındırıyor.

Gecekondular 1950-1960 arasının görece liberalleşmesinin ürünü değildir. Bu sav, sebep-sonuç ilişkisinde son derece netâmeli ve tartışmalı bir çarpıklığı ortaya koyar. Gecekondular, Türkiye'nin sanayileşmesinin ve sahih bir kapitalist birikim sürecinde, ister tekelsel devlet kapitalizmi eliyle deyin, ister komprador montaj sanayi burjuvazisi deyin, emeğin kentlerde temerküz etmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin kent nüfusu ilk defa, tahminen 1983 yılında kır nüfusunu geçti. Sanayi sektörünün kalıcı büyümesi de ancak 1955'ten itibaren tarım ve hizmetler sektörlerinin büyümesini aştı. Bu somut rakamlara hâkim olmazsanız, Türkiye kentleşme tarihi metinlerinde kapılabileceğiniz basit bir yanılgı, sizi otuz yıl geriye, 1950'lere atabilir. Ya da, iddianız daha da groteskleşip, önce işçilerin geldiği, sonra sanayinin o işçiler için ortaya çıktığı gibi tuhaf bir şekil alabilir.

Bilakis, gecekondu faaliyetleri, 1960'ların ilk yarısının refah artışında büyüdü. 1963-1977 arası dönem, ithal ikameci büyümenin Türkiye'deki altın dönemi idi (Keyder, 1987; Owen vd., 1998). Bu noktadan sonra bile, çok uzun bir müddet boyunca Türkiye'nin devlet inşası istikametini kentsel coğrafyada görünür kılan belirgin nokta, boşluktur. Devlet, 1955-60 arası çok kısa bir dönem dışında, konut arzından neredeyse tamamen çekilmiştir. Devletin tamamıyla çekildiği bu noktada, Türkiye devleti kadar sosyal konut yapmaktan uzak duran, ondan da ötesi, kentsel arazi arzını kolaylaştırmaya mesafeli bir hükûmet politikası zor bulunur. 1980'lerin başında, Batı Avrupa ve ABD'de, konut arzının kayda değer kısmını, sosyal konut projeleri sağlamaktaydı.⁷ Büyüyen sanayinin ihtiyacı olan göçmenler, geldikleri yerde emekçi sınıfı oluşturuyor ve kendi barınmalarını kendi elleriyle konut üretimine girilerek sağlıyorlardı.⁸ Bu esnada, o konutun üzerine inşa edilebileceği araziye temellük etme yoluna gittiler.

Gecekondular, yeniden bölüşümün bir manivelası işlevini gördü. Bu kendi emeğiyle ilerleyen sistem, sanayi sermayesinin birikimi için şehre göç edenlere kente tutunma için bir sıçrama tahtası işlevi sağladı. Bu sıçrama tahtası aynı zamanda, İstanbul'un Türkiye'nin en geniş ve müreffeh orta sınıfının ortaya çıkmasını sağladı. Misâlen, Hart'ın araştırmasını yaptığı Zeytinburnu, 1960'ların başındaki gecekondu sahibi olan 3812 aileden, binlerce mülk sahibi, rantiyer ve nihayetinde, kentli orta sınıfın mümtaz eşhasını üretti. 1980'lerin başında başlayan, yap-satçılık yoluyla küçük müteahhitlerin üstlendiği ve son on senedir, tamamıyla metalaşmış ve büyük sermayeye açıldı bu bölge.⁹

1960'lardan bu yana geçen son yarım yüzyılda, gecekondu, sadece İstanbul'un değil, bütün büyük şehirlerin yegâne kentsel büyüme kaynağı oldu; hem nüfus anlamında, hem siyasi nüfûz anlamında, hem de iktisadi gelişme anlamında. İstanbul'un beledî yapılarına göre ayrılan nüfus büyüme rakamlarından, 1965'ten itibaren hangi bölgenin ne zaman gecekondulaşmaya uğradığını takip

edebilirsiniz. İstanbul'un merkezî ilçeleri –Eminönü, Fatih, Beyoğlu, Beşiktaş, Şişli, Kadıköy, Üsküdar- bu süre içinde doğal nüfus artışından daha fazla büyüme göstermezken, hattâ Eminönü merkezi iş alanı işlevinin yanısıra konut bölgesi olma özelliğini kaybederek çok ciddi nüfus kaybına uğrarken- sırasıyla kuşaklarına göre gecekonduların bölgelerini sayabiliriz: 1. Kuşak (1930-1950) Zeytinburnu, Mecidiyeköy, Bomonti, Yıldız 2. Kuşak (1950-1965) Bayrampaşa-Sağmalcılar, Beykoz, Gaziosmanpaşa (Yıldız Tabya) 3. Kuşak (1965-1970) Bahçelievler (Yenibosna), Esenler, Sarıyer, Eyüp (Alibeyköy), Güngören 4. Kuşak (1970-1975), Maltepe, K. Çekmece (Mahmutbey, Sefaköy), Kartal 5. Kuşak (1975-1980) Ümraniye, Bağcılar 6. Kuşak (1980 sonrası) Sultanbeyli, Sultangazi, Arnavutköy, Esenyurt, Avcılar. Aynı şekilde, bu bölgelerdeki gecekonduların metalaşması da, yani ister küçük ölçekli konut müteahhitleri, ister devletin TOKİ eliyle doğrudan müdahalesi, isterse de devlet-özel sektör ittifakının dahliyle olsun, gecekondulaşma sırasının hemen hemen tersini takip edecektir. Gazi, 1 Mayıs, Gülsuyu/Gülensu gibi siyasi bilinci gelişmiş ve gayri-sünni mahallelerde ise aynı metalaşma çizgisi bu kadar belirgin izlenemez.¹⁰

İstanbul'un klasik metropolitan yapısının arsa stoğu aslında Ayşe Öncü'nün de gayet isabetli bir şekilde gösterdiği gibi, 1980'lerin başında tükendi (Öncü, 1988; Yirmibeşoğlu, 2009). Klasik metropolitan coğrafyadan kastım, daha 1940'larda Prost planının öngördüğü, daha sonra 1950'lerde Piccinato'nun mesnetlendirdiği doğu-batı aksında büyümedir, bunun yegâne istisnası, ikinci boğaz köprüsü aksıydı. Bu dokunulmaması müteakip plan önerilerinde İstanbul'un olmazsa olmazı addedilen arsa stoğunun devlet eliyle dönüşümünün pek önemli bir kısmı, beledi kurumların bir labirentvari, yilankâvi coğrafi hareketleri sayesinde sağlandı.¹¹ Devletin, temelde ne demokratik, ne temsile dair bir önem attığı belediyeler, iki birbirinin içine geçmiş işlevi yerine getirdi. Bir yandan, sessiz bırakılmaları muhtemel olan göçmenleri kente bağlamayı, bunu yaparken de, ülkenin Sünni, Hanefi ve Türk kimliğiyle kendini tanımlayan çoğunluğunun gücünü korumayı hedefledi.

Gecekondunun Eprimiş Epistemolojisi

Gecekondular, 1940'lı yıllarda, gazete kupürlerinde görünür olmaya başlar, menşei konusunda sabit bir fikir yoktur. 1947'nin ortalarında, ilk defa *Cumhuriyet* gazetesi, birkaç farklı versiyonla gecekondular lâfzını kullanır: “gece kondu evleri”, “gece kondurulanlar”, veya “gecekondular evleri”. Fakat en nihayetinde, “gecekondular evleri”nde karar kılınır (Varoğlu, 1947; *Gecekondular evleri ve vali vekili*, 1947, *Gecekondular evleri için yeni bir karar*, 1947, Öner, 1947a, 1947b). Yeni Türkü'nün 1970'lerin sonunda kaydettiği, Kemal Burkan'ın 12 Mart 1971 darbesi sonrası Mamak Askeri Cezaevi'nde geçirdiği işkence günlerini anlatan

efsanevi şiiri *Mamak Türküsü*'nü de hatırlayacak olursak, kamusal muhayyileye bu yeni yerleşim biçiminin nüfûzu, “gecekondu evleri” ile olur.

27 Mayıs'ın arifesinde, Cumhuriyet gazetesi hem farklı gazetecilik vinyetleri –jandarmadan, belediye zabıtasından eziyet gören, evleri sürekli yıkılan gecekonducuların hikâyeleri üniversite olaylarının başladığı Nisan 1960'a kadar gazetede sık sık yer bulur-, hem de yayınladığı okur mektuplarıyla, gecekonduların şehrin hayatının tabii bir parçası hâline gelmesini, en azından İstanbulluların bu yeni göçmenlerle bir rabita kurmasını sağlamaya çalışırken, 27 Mayıs ile beraber bıçak gibi kesilir bu çabalar. Okur mektupları artık Şişli Camii'nin karşısında büyüyen gecekondu mahallesinin, Yenikapı-Kumkapı-Samatya hattında gelişen barakaların yıkılmasına, devr-i sabık ve sâkit hükûmetin hatalarına yeni iktidarın düşmemesi gerektiğine yönelik ikâzlarla doludur (*Okuyucu Mektubu: Şehrin göbeğinde gecekondu mahallesi Şişli'den K. Şükrü yazıyor.*, 1961: 4, *Okuyucu Mektubu: Yeni bir gecekondu mahallesi mi?*, 1961: 4).

Gene 27 Mayıs 1960'ın memleket kentleşme lügâtine kattığı, özellikle 1990'larda bir anda tanıdık hâle geldiğimiz bir mefhum daha var: varoşlar. 1960'a kadar, varoş, altkenti, banliyöyü ifade etti. Evet, Nazım Hikmet, 1935'te yayınlanan Taranta Babu'ya mektupların yedincisinde, “Bir öyle şaşılasi/dünya ki burası/ bollukla ölüyor,/kıtlıkla yaşıyor./Varoşlarda hasta, aç kurtlar gibi/insanlar dolaşıyor” yazdı (Ran, 1972: 228)

Maalesef, Türkiyeli kent çalışmaları, bütün bu geçmişine rağmen, 1990'larda azgın bir ırksallaşmış nefret dili inşasına malzeme edilen varoş mefhumunun nereden geldiğiyle, ne işe yaradığıyla pek ilgilenmedi, hattâ, kavramın 1990'ların imalatı olduğunu iddia etti (Erman, 2001: 996; Erman vd., 2004: 58–9). İşin esası, *varoş* mefhumu da, Türkiyeli entelektüelliğinin kendine has ideolojisi de aynı yerden neşet eder: 1960'lar. Misalen, eğer 1930'ların ya da 1950'lerin sonunun dilini takip edecek olsaydık, *varoşların* Kadıköy'in Fenerbahçe sahili, Sarıyer'in Boğaz sahilleri ve tabii uçsuz bucaksız uydukentlerden müteşekkil olduğundan bahsetmemiz gerekirdi. Filhakika, Burhan Felek, 1959'daki bir köşe yazısında “gerçek” İstanbullu'nun *varoşlara* doğru çekilmeye başladığını yazdı (Felek, 1959). Tabii, Burhan Felek'i takip edecek olsaydık eğer, bugün, Kadıköy'ün, Kemerburgaz'ın, Beykoz'un *varoş* olduğundan bahsetmemiz, *varoştan* isimlerin gazetelerin dedikodu köşelerini süslediğinden dert yanmamız gerekecekti.

İlk defa *varoşu* gecekonduyla birlikte anan devletlû figür, aynı zamanda Türkiye “kentbilimi” adı verilen –ki, muhtemelen, kent çalışmaları veya kentçilik alanını pozitifizmin o güzel ve nurlu hâlesiyle taçlandıran- disiplinin de kurucusu Fehmi

Yavuz'du. Yavuz, 27 Mayıs cunta hükûmetlerinde önce Milli Eğitim Bakanı, daha sonra da İmar ve İskân Bakanı olarak kısa sürelerle görev yaptı. Bir tesadüf eseri, Nazi Almanyasından kaçan III. Enternasyonelin kuruluş döneminin kısa süreli Alman Komünist Partisi üyesi, sonra tekrar Sosyal Demokrat Parti'ye dönen yerel siyasetçisi Ernst Reuter'in asistanıydı Fehmi Yavuz.¹²

Reuter, savaştan sonra hür Berlin'in efsanevi belediye başkanı olacak, önce Almanya'nın ikiye bölünmesine, sonra ağır kuşatmaya, en nihayetinde de duvara direnecek yeni ve özgürlükçü bir sosyal demokrasinin tohumlarını atmak üzere ülkesine dönecekti (Keleş, 1986; Stern, 1999: 77–96). Fakat Reuter'i Türkiye kent çalışmaları açısından bilhassa ilginç kılan şey, akademik açıdan noksanına –esasinda sadece bir yerel siyasetçi, dört başı mâmur bir belediyeci- olmasına rağmen ilk kentçilik kürsüsünü kurmasındadır. Bunu, Reuter'in kentçiliğe katkısını azımsamak için değil, bilhassa, Türkiyeli kentçiliğin neden daha pratik sâiklerle kurulduğunun altını çizmek için vurgulamak gereği hissediyorum.

Fehmi Yavuz, 27 Eylül 1960'ta, cuntanın İmar ve İskân Bakanı sıfatıyla şöyle bir demeç verdi:

Gecekonduların cazibesini azaltacağız...27 Mayıstan [sic] önce 63 bin gecekondu yapılmış, bu çok büyük bir rakamdır. 27 Mayıstan sonra yapılan gecekondu yıkılacaktır, şeklinde bir söz söyleyip sosyal huzuru bozmayı değil, sosyal huzuru sağlamayı düşünüyoruz. Mesele, yapılan gecekonduların yıktırılması meselesi değildir. Mesele, “gecekonduları cazip hale getiren âmilleri ortadan kaldırmaktır.” Gecekondu iktisadi baskılarla köylülerin şehirlere akını sonucu doğmuştur. Şehirdeki mesken yetersizliği, kiralara yüksek oluşu, köyden şehire göç eden vatandaşlarımızı, gayri sıhhi, yaşama şartlarından uzak, bu gibi meskenler yapmaya zorlamıştır. Eski iktidar mensupları, kısaca politikacılar da gecekondu tapu verilmesi yolundaki gayretlerle bu gidişi hızlandırmışlar, teşvik etmişlerdir.... En önemli tedbir, köylünün, köyünde iktisadi imkânlarını geliştirmektir. Memleketimiz 7-8 bölgeye ayrılacak, bu bölgelerde, bölgenin iktisadi şartlarına göre endüstri kurulacaktır. Köylü, yakın çevresinden, uzak yerlere gitmek zorunda kalmadan, çiftini çubuğunu satmak zorunluğunu hissetmeden, boş zamanlarını doldurmak imkânını bulacaktır. Yakın endüstri merkezlerinde boş saatlerini doldurabilen köylü, burada öğrendiği daha iyi yaşama şartlarını köyünde de uygulayacak, bu yolla da köyden büyük bir kaç [sic] şehrimize olan akın önlenecektir. Gecekonduyla savaşmanın tek çıkar yolu budur. Bu durum, hem sosyal huzuru sağlayacak, hem de büyük şehirlerimizin varoşlarında kurulan ve bir çığ gibi büyüyen gecekondu salgınını önleyecektir. (*Memleketimiz 7-8 bölgeye ayrılıyor: Bu bölgelerde iktisadi şartlara uygun endüstriler kurulacak*, 1960: 1–5)

Demeci böylesine ayrıntılı alıntılardım, çünkü kentliliğe dair bütün bir Türk ideolojisini içinde taşıyor. Sosyal huzur, barınma hakkından evlâdır. Huzuru korumak –barınma ve hattâ çalışma hakkından- yeğ tutulabilir. Burası mâhut. Oysa, köylülüğün boş zaman arayışı fevkalâde sıkıntılı. Daha doğrusu, topyekûn bir dünya tarihine başkaldırının, yerçekimini Türklüğe göre tanımlama çabasının bir simgesi. Köylüyü köyünde kalkındırmak, korkulan tehlikeli sınıfları, o sınıfların coğrafyasında kontrol altında tutmak dışında başka bir şey ifade etmiyor. Yaşar Kemal’in de, Orhan Kemal’in de acıyla, ezilmişlikle, bir türlü çözülmeyen bir sıkıntıyla, “sen bizi taşgalaya mı alıyon beyfendi” sözleriyle anlatmaya çalıştıkları, çift çubuklarını satmak zorunluluğunda hissetmek veya hissetmemek meselesi değil, bir boş vâkit muhasebesi de değil, açıktan, yokluktan, tutmayan toprağı taşımaktan, çift çubuğa lânet okumaktan, bizâtihi ölüm kalım meselesinden geçiyor. Bu ölüm kalım meselesine direnen köylü, tabii ki kentli için bir tehdittir, tabii ki o şehirlerimizin varoşlarında bir çığ gibi büyüyen bir salgındır.

Salgın istisnadır, sağlıksa sıradan. Oysa daha 1960’ların ilk yarısında Mesken Genel Müdürlüğü’nün yaptığı araştırmaya göre,

Adana’da 18.925 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 45’i, Ankara’da 70.000 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 59’u, Antakya’da 2635 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 32’si, Bursa’da 8.713 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 31’i, Diyarbakır’da 1.400 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 10’u, Erzincan’da 3.500 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 53’ü, Erzurum’da 5.750 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 35’i, İskenderun’da 4.275 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 38’i, İstanbul’da 120.000 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 33’ü, Mersin’de 896 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 7’si, Samsun’da 5.700 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 36’sı, Zonguldak’ta 14.000 gecekonduda kent nüfusunun yüzde 59’u yaşamaktadır (Tekeli, 1996: 125).

Gecekondu bir salgınsa eğer, sıradandır. Apartmanlar, sokaklar, bulvarlar, evin içinde kanalizasyona bağlı tuvaletler, musluğu açınca bardağa dolduracak suların akması, tabii ki sıcak su, elektrik, asfalt yollar, okullar, otobüsler. Salgın olan, istisnai olan kentlinin kendisi, kendi imtiyazlı varlığıdır.

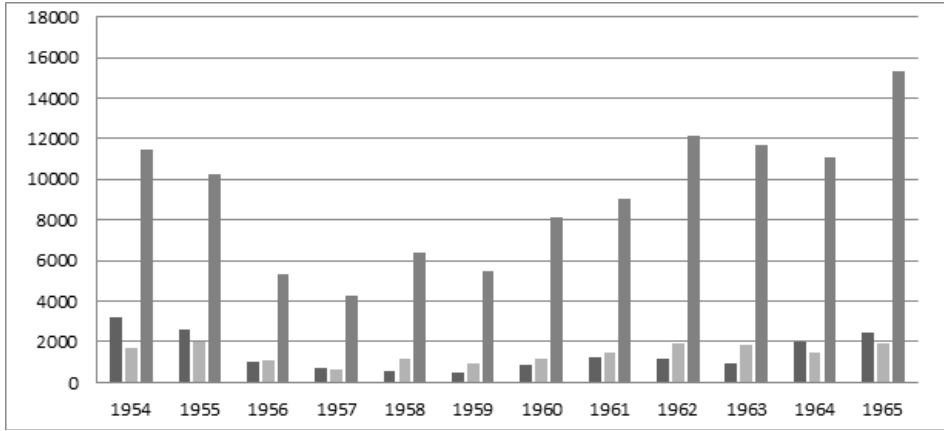
Oysa devlet bu yerleşimlerin sıradanlığını ancak 1960’lı yılların ortasında kavrayabildi, bunu da Gecekondu Yasası ile yaptı. 1966 yılında Meclis’te kabul edilen Gecekondu Yasası, gecekonduyu, “[i]mar ve yapı yasalarına aykırı olarak, başkalarına ait arsa ve araziler üzerinde ve arsa sahibinin rızası olmaksızın yapılmış yapı” şeklinde tanımlar. Öte yandan, *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, yasadan da daha katı bir tarif getirir, hem bayındırlık, hem de yapı kurallarına

aykırı olması benzerdir, fakat, kamusal alana yapılan her türlü onaysız inşaatı gecekondular kabul ederken, bunun devlet ve kent yönetimlerinin yetersizliği sonucu yoksulların yaşadığı “barınak türü” olarak teslim eder (Keleş, 2010: 493).

1953 yılında, 6188 sayılı yeni imar kanunu çıktığında, özellikle, gecekondular üzerine düzenlemeler içeriyordu. Bu yasa çıktığında, gecekondular sayısı 80 bindeydi, on yılın sonunda, 1960’da 240 bine, 1983’te ise 1.5 milyona, 1990’da 1.75 milyona, 2002’de ise 2.2 milyona erişecek ve 11 milyondan fazla insanın barınma ihtiyacını karşılayacaktı.(Keleş, 2010, 493) 1966’da çıkan Gecekondular Kanunu, ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktı, yerleşik durumdaki gecekondular işgâllerini ele alıyordu, ancak, şehrin 2.3 milyon olan nüfusunun daha da artacağını ve bu yeni gelen göçmenlerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak için zaten tıkanmış durumda olan piyasanın arzına güvenmeyeceklerini hesaba katmıyordu. Zira, İstanbul, oransal olarak en büyük nüfus artışını, pek çok sosyal bilimcinin inatla 1950’leri işaret etmesine rağmen, 1965 ve 1970 yılları arasında yaşadı. Bundan sonra da, her on beş yılda bir, şehrin nüfusu ikiye katlandı.

Bu dönemde, her yıl, 150 binden fazla insanın eklendiği İstanbul, Türkiye’nin bazı varsayımlara göre 1950-1980 arası, bazı varsayımlara göre ise 1953-1977 arası geçirdiği iktisadi dönüşümü, ithal ikameci sanayileşme ve kalkınma modelinin altın çağını yaşadı (Boratav vd., 1984; Keyder, 1987: 141–165; Owen vd., 1998). Bu esnada, şehrin emek gücüne dindirilemez bir iştahı belirdi. Ne var ki, böylesi bir nüfus artışında, Türkiye’nin ortalama nüfus artışının bazı dönemlerde iki, hatta üç katına kadar çıkan bu hızlı kentleşme esnasında, ülkenin tümünde üretilen konut sayısı 60 bini zar zor geçiyordu. Bütün Türkiye’de üretilen konut sayısı kadar, sadece İstanbul’un yıllık yeni konut ihtiyacı vardı. Buna rağmen, İstanbul’da, zaten, 1927’den, 1948’e kadar yıllık konut inşaatı iki bin daireyi hiçbir zaman geçmedi; en iyi ihtimalle, cumhuriyetin bu en parlak ve kırdan kente göçün gayet muzafferane bir biçimde baskılandığı bu tek parti döneminde bile, şehrin doğal nüfus artışının ancak yarısını karşılayacak kadar konut üretildi. Aradaki boşluk bir biçimde karşılanacaktı. Sadece Türklük ideolojisi bunun doğaüstü yollarla karşılanacağını umabilirdi. Mezkûr ideoloji, hâlihazırdaki ev stoğunun mucizevî bir biçimde büyümesi, köylülerin memleketlerine dönmeye karar vermeleri (maalesef, bugün her ne kadar saçma da görünse, 1970’lerin sonlarına kadar, muteber gazeteciler ve sosyal bilimciler, bir punduna getirip zaten konut edinmeyenlerin evlerine döneceği günü beklediler), kapitalistleşme tarihinde hiçbir benzeri görülmemiş bir biçimde kentleşmenin geri döndürülmesi –köy-kentleri hatırlayın- gibi muhayyel bile denemeyecek soyutlukta rüyalarla devasa bir toplumsal süreci görmezden gelmeye uğraştı.

Şekil 1. İstanbul'da Yapı Ruhsatları (1954-1965)

Sütunlar sırasıyla, evler, apartman daireleri ve toplamı gösterir. Kaynak: (Tekeli, 1994: 134)

Tablo 1: 1970'te Metropollerdeki Gecekondu Oranı

Şehir	Gecekonduların Toplam Konut Stoğundaki Yüzdelik Payı	Toplam Kentsel Nüfusun İçinde Gecekondu Nüfusunun Yüzdelik Payı
Ankara	65	65
İstanbul	40	45
İzmir	25	35
Adana	59	45
Bursa	22	25

Kaynak: (Keleş, 1971: 122)

Gecekondunun Türkiye akademik diskuruna nüfuzunu, Tahire Erman, zamanın hegemonik sosyal bilimsel çerçevesiyle açıklar. İlk, 1950'lerde ve 1960'larda gecekondu nüfusu köylü öteki olarak sosyal bilimlerin radarına girdi (Erman vd., 2004; Erman, 2004). W. W. Rostow'un modernizasyon kuramlarının kısmen dayandığı nokta, sıklıkla anıldığı üzere Chicago Okulu'nun kaba sosyal Darwinizmi'nin de etkisiyle, gecekondu sakinlerinin, uyumsuz, marjinal kesimler biçiminde yansıtılmasıdır. Bu insanlar, mutsuzdur, adapte olamamışlardır ve adaptasyonun yollarını bilmezler; her ne kadar kentte bir süredir yaşıyor ve çalışıyor da olsalar, dışarıda kalmış kentli sayılamayacak kitlelerdir. Kentin kozmopolitan hayatına uyamazlar ve mütemadiyen kendi kapalı çevrelerine geri dönüşün yollarını ararlar, tabii öte yandan, hâlâ adapte olmamaları, 1960'larla birlikte, modernizasyon kuramının uymadığı bir çarpıklık olarak belirmeye

başlar. Kemal Karpat'ın 1960'ların sonunda, bugünkü Sarıyer ilçesinin, şimdi Rumelihisarüstü olan üç mahallesinde yaptığı gecekondu araştırması, alanında Charles Hart'ın Zeytinburnu çalışmasından sonra ikinci mühim çalışmadır ve kapsamlı veriler içerir.¹³ Karpat, bir cemaat olarak, gecekonduların marjinal kesimlerinin kente adaptasyon süreçlerini ele alır. Ve 1970'lerin ortasından itibaren, Hisarüstülülerin, artık kentli olduğunu, adaptasyonlarının yerel seçimlerdeki muhtarın kişiliğinin de gösterdiği üzere, yerleştikleri mahallenin siyasi gücünü de elde ettikten sonra, kendilerine gecekondu değil, Rumelihisarlı, demeye başladıklarını vurgular (Karpat, 1976).

Bu adaptasyon hikâyesi, neredeyse birebir Chicago Okulu'nun rotasını takip eder; ancak, pek az gecekondu yerleşimi bu mutlu sonla sonuçlanan öyküye benzer bir kadere sahipti. Gene bu dönemin en belirgin sosyal bilimsel çerçeve olarak, bir yandan, maalesef Türkiye akademiasının çok içselleştirdiği bir kavram çifti olarak, *gemeinschaft* (cemaat) ve *gesellschaft* (cemiyet), öte yandan ise, Becker'ın *sacred* (kutsal) ve *secular* (laik) kutuplaşması sıkça kullanılır (Tekeli, 1996: 125). Tabii, gecekondu her daim kutsallığa gömülmüş *gemeinschaft*'i, kent ve kentlilik kimliği ise, laik *gesellschaft*'i temsil eder.

Gecekonduyu bir olgu biçiminde Türkiye sosyal bilimlerinde kanonik biçime getiren bir dizi erken çalışmadan birinde, İbrahim Yasa, 1963-65 yılları arasında Ankara'da gecekondu aileleri üzerine yaptığı çalışmaları şöyle özetler:

Genel olarak "Gecekondu Ailesi" denilince, Türkiye'nin belirli bir döneminin toplumsal yapı koşullarında ortaya çıkmış ve yine bir süre sonra ortadan kalkması beklenen kendine özgü nitelikleri olan, uzun bir toplumsal tarih gözönüne alınıncaya, yaşamı kısa sürecek "mutsuz" bir aileyi anıtmaktadır [sic] (Yasa, 1970).

Böylesi bir özetin çarpıcı yanı, tırnak içindeki *gecekondu ailesi* lâfzının yerine ne koyarsanız koyun, sosyal bilimselliğin ersatz argümanını sunabiliyor olmanız ve yegâne nitel tanıımı – sosyal bilimlerin bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkileri tasvir veya tahmine yönelik olduğunu düşünürsek- "mutsuzluk" olacak, ki, o da, fevkalâde öznel ve tarifi epeyi imkânsız bir değişken.

Gecekondu Kanunu'nun kabulünden itibaren, gecekondu hakkındaki yasal düzenlemeler, faydasız ve sürekli değişen kanunlar ve defalarca tekrarlanan –sıklıkla, yerel seçimlerden önce- imar aflarıyla delik deşik edilmiş bir zaaf olarak nitelendi. İlhan Tekeli, daha en başından itibaren, gecekondu yasasını –ve esasında hükümetlerin bu toplumsal olguyla imtihanını- yeteneksiz bir terzinin deneylerine benzettir: "Gecekondu yasasındaki "konut"un elbise, "ıslah"ın yama, "tasfiye"nin soyma, "önleme"nin yeni elbise verme kelimeleri ile değiştirilerek

“mutadis[sic] mutandis” okunması ilgi çekici bir deneme olacaktır” (Tekeli, 2010: 26). Haklıydı, ama bir istisnaıyla, terzi gecekondu halkıydı, elbiseyse hükûmetlerin ta kendisi.

Bu nedenle, defalarca yıkılan evler yeniden yapıldı; Mecidiyeköy’de ve Zeytinburnu’nda yıkımlar daha 1940’larda başlamıştı. İstanbul’un hemen her gecekondu mahallesi, 1990’lara kadar defaatle iş makinelerinin, belediye ekiplerinin girişine tanık oldu. Tapulu arsa sahipleri işgâl edilen arsalarını geri alabilmek için yıllarca mahkemelerde uğraştı; 1970’lerin sonundan itibaren, önce sosyalist hareketler, daha sonra aşırı milliyetçi hareketler koruma sağlamak için mahallelerin organik inzibatı görevini üstlendiler. 1980’lerdeyse bu koruma, arazi mafyası biçimini aldı. Oysa, daha en başında, 1966’da yasa görüşmeleri sırasında, Türkiye İşçi Partisi milletvekili Behice Boran, sadece kamu mülkiyetindeki arazilere değil, özel mülkiyete inşa edilen gecekonduların da kanun kapsamına alınmasını, devletin bu kaybı telâfi etmesini önermişti. İktidardaki Adalet Partisi ve CHP’nin bu öneriye tepkisi gayet sert oldu; nasıl olur da özel bir mülke el konulmasına devlet aracı olabilirdi; hattâ bir iktidar partisi vekilinin ifadesiyle, “adalet mülkün temeliydi” –tabii, bu sözdeki özel mülk değildi adaletin temel olduğu, devletti-, ve devlet bu el koymaya nasıl göz yumabilirdi.¹⁴

1960’ların devlet eliyle kalkınma atmosferinin kör ve total bir ürünü olan 775 Sayılı Gecekondu Kanunu, sadece *de jure* bir düzenleme olarak kaldı, 1990’ların sonu, 2000’lerin başında, devletin sıkı sıkıya kontrol altında tuttuğu arsa arzının baraj kapakları açıldığı zaman ve konut piyasasına devletin hem arazi sağlayıcı olarak, hem de bilfiil müteahhit olarak dahliyle beraber gecekonduların ve işçi sınıfının iskanında *de facto* bir dönüşüm gerçekleşti. Öyle ki, 1980’lerin ortasına kadar, gecekondu yıkımı, bu yıkımın doğurduğu geçici inkıtâ hayatın sıradan bir parçası hâline geldi, sosyalist realizmden arabeske, hicivden komedinin en popüler türlerine kadar uzanan bir kültürel skala içinde, kanıksanmış bir görüntüydü. Yasal dünyada bir karşılığı olmayan, hukuki statüden vareste tutulmuş, belediye kapsamına alınmış ama tapusuz işgâl arazileri olmaya uzun süre mahkûm kılınmış bir iki arada bir derede kalma durumunu yansıtıyordu. Bu, ancak Türkiyelilerin aşına olabileceği bir durumdu: Var, ama yok. Yasal olarak yok, ama fiili olarak var. Konut sorunu çözülmeden, gecekondu yıkımının salt gereksiz ve mükerrer bir zulüm mertebesinde kalacağını, devlet-mekânın akli, 1980’lerin ortasına kadar kabul etmedi-bu noktaya kadar da, zaten hemen her gecekonducunun evi defalarca yıkılmış, ama defalarca yeniden yapılmıştı (Tekeli, 2010: 30)

Bu noktaya kadar, gecekondu neredeyse tek başlarına yeni bir popüler kültürü

kurarken, geniş emekçi kesimin kendi kendine el yordamıyla gayet spontane bir semboller evreni inşa ederken; entelektüeller ve akademyanın, dışarıdan ve bilhassa safiyane bir şaşkınlıkla olup biteni izlemesiydi. Rasyonel tavsiyeler bir yana, gecekonduların değişmediği ve kentlileşmeyeceği, Karpat'ın 1960'lardaki araştırmasına dayanarak seslendirdiği iddiasının aksine, entelijansiyanın ekseriyetinde hâkim duygu hâline gelir. Öyle ki, mesele Dickensian iki şehrin hikâyesi olmaktan –birbirlerinin hayatına değmeden farklı dünyalarda yaşayan iki sınıfın mukabelesinden- çıkıp, âleni bir içe dönüklük ve dışlama hâlini aldı. Tabii ki, bu derece düşmanlaşmış bir hegemonik algının, akademyanın ve entelektüellerin ürünü olduğunu söyleyecek değilim. Ancak, entelektüellerin, İstanbul'u fetişleştirmesinin, şehrin hikâyesini bir “cennetten düşüş” hikâyesine tahvil etmelerinin, bu hegemonik öteki algısını bir hayli zenginleştirdiği düşüncesindeyim.

Türkiye'nin kentçi entelektüelleri arasında, aslına bakarsanız, göçmenlerin ve gecekondu sakinlerinin mevcudiyetine en ılımlı görüşe sahip olmanın namzetini daha evvel bahsettiğim, Turgut Cansever'de bulmayı bekleyebiliriz. Hattâ, mâhut bir siyasi çizgi, kendini mağduriyet üzerinden tanımladı ve Turgut Cansever'e de bu mağduriyetin mekânsal dilini atfetti. Hiçbir şey gerçeklikten bu muhayyel mağduriyet kadar uzak olamaz. Cansever, gecekondu –ve esasında, gecekonducular- hususunda bir hayli keskin fikirlere sahiptir, “1925'te her aile bir eve sahipken 1960'da şehir halkının yarısından fazlası evsiz kaldı. Gecekondu şehrin etrafını cemiyet için en vahim bir mesele ve bir utanç vesilesi olarak çevirdi.” (Cansever, 2008: 170). Bu gecekondu, spekülasyon ürünüdür ve yol açtıkları zarar, şehrin kültür ve medeniyetle ilgisini kesmektedir (Cansever, 2008: 170). Gene, başka bir noktada, Cansever, esasında aynı düşünsel iklimin mâhsûlü olduğu Kemalizmin madrabazlar argümanını sürdürür: “Benim vatandaşım, benim toplumum, zavallı insanlar” palavralarını bırakmalıyız. İstanbul'a barınmak için değil, şehri yağma etmek için gelenlerin önü kesilmelidir.” (Cansever, 2008: 126). Burada sorunlu olan, sadece, 1925'ten 1960'a kadar geçen süre içinde, 1 milyondan fazla yeni insanın –çok büyük bir kısmı göçmen ve emekçi- eklendiği şehirde, konut sorununa yanıt verecek bir inisiyatifi sorgulamamak değil. Hem gecekondu evden saymamak, hem onları bu işin fâilleri gibi tasvir etmek, hem de bunu bir utanç vesilesi addetmek -neticede, herhalde en mavi kanlı Türk mimarı Sedat Hakkı Eldem bile, gecekondu yerinde güzelleştirmek için tabandan başlayan bir konut programı önermişti. Oysa, Cansever, daha Türkiye'de mutenalaşmanın örneklerinden bahsetmek mümkün değilken, takriben 1970'lerde, Adalar'da uygulanacak bir mutenalaşma programının –onun önerisiyle, *efendileşmedir*, *gentrification*'ın Türkçesi- devlet eliyle nasıl uygulanabileceğini önerdi

(Cansever, 2008: 87). Cumhuriyetin ortaya çıkardığı tepe olarak Fikirtepe’den ise, Anadolu yakasının yakın zamanlara kadar en eski ve en önemli gecekondulu mahallelerinden biri, açıkça yerden yere vurur Cansever: “fikirle hiçbir ilişkisi yoktur Fikirtepe’nin.” (Cansever, 2008: 337)

İlhan Tekeli, öte yandan, gecekondulara devlet eliyle bir neşter vurulmasından yana değildir. Daha ziyade, mâlumun ilâmıdır ona göre gecekondulu meselesinin ahvâli, sorun vardır; sorunun büyük kısmı, ikinci nesil gecekondulu kitlelerin bile, kentlileşmemesindedir. Kentlileşmekten kasıt, burada, kentli değerleri benimsemektir –ki, bu Louis Wirth’ten beri, kent üzerine az biraz kafa yoran hemen herkesin salt normatif bir başlangıç kabul ettiği bir yanılgıdır. Tekeli, gayet ılımlıdır, onunkisi, hakiki bir şaşkınlıktır, bütün bu kentsel fırsatlardan yararlanan ve siyasi gidişatı değiştirebilen bu nüfus, kentli olmayı kabul etmemekte, kente adaptasyon sağlamamakta diretmektedir. Bunun en bâriz kültürel örneği arabesktir. Bir arada kalmışlık örneği olarak, arabesk, bu “yeni kentliler[in] piyasa mekanizması kanalıyla kendi tercihlerini güçlü olarak ifade etme olanağı” edinmesini sağlamıştı” (Tekeli, 2009: 122). Bu yeni kentlilerin müziği, sadece başarılı bir piyasa kurmakla kalmadı, ülkenin tarihinde popüler müzik diyebileceğimiz bir kültürel hattı da inşa etti; arabesk, bugün “elmalı turta” ne kadar Amerikanın hassaten ürünüyse, Türkiye’yi öylesine tarif eden ve Türkiyelilikle özdeşleşmiş bir hâl aldı-acısıyla ve tatlısıyla, gecekondular sayesinde.

Alınmamış Yol: Charles Hart ve Zeytinburnu Araştırması

Maalesef, 1950’lerin Türkiye’sini, o en hareketli ve dinamik yılların, kırsaldan kentsele dönüşümün ilk adımlarının, ekonominin geri dönülemez bir biçimde dünya sistemine eklemlenmesinin tasvirine girişmiş pek kısıtlı monografik çalışma mevcut elimizde.¹⁵ ODTÜ Sosyoloji Bölümü’nün kurucusu Mübaccel Belik Kıray’ın 1960’lar boyunca yaptığı iki çalışmayı müstesna tutarsak, gene bu dönemde Türkiye’de kentleşmeye dair elle tutulur bir çalışma da yok (Belik Kıray, 1964, 1972). Gecekondulu üzerine, 1960’ların ortalarına kadar, toplam üç çalışma yapıldığını sayar İlhan Tekeli.¹⁶ İstanbul’un gecekondularına dair ilk derinlikli çalışma –ve kanaatimce uzun müddet boyunca en yararlı olanı- Charles William Merton Hart tarafından 1960’lar boyunca Zeytinburnu’nda yapıldı (Hart, 1969).¹⁷

Hart’ı, Türkiyeli sosyal bilimcilerin aynı zamanlarda yaptıkları çalışmalarından ayıran şey, onda rastlayabileceğimiz eşsiz dürüstlüğü, yerel iktidar ağlarına teslim olmamakta veya belki de *native*, yani *yerlileşmemiş*, olmamaktaki şaşırtıcı dirayeti, ayrıntıya verdiği titiz ihtimam ve en önemlisi, göçmenlere karşı

algısının ve tutumunun son derece tarafsız oluşudur. Esasında, Türkiye sosyal bilimlerinin (ve tabii ki doğa bilimlerinin de, ancak bu hususta derinlemesine bilgi sahibi değilim) kendini devletin bir organı, üniversitesini devlet-mekânlarından teşmîl etmiş bir imtiyaz, konuşma hakkını doksanın tahkimatına dair bir ödev, varlığını da profesyonel sınıfların disipline kavuşmasında bir araç olarak gördüğü nispette, Hart'ın dürüstlüğü şaşırtıcı bir iyiniyet emâresidir.

Dürüstlüğüne, 1966'daki Gecekondu Kanunu için Sosyal Antropoloji bölümü başkanı olarak görüşü istendiğinde, yazdığı rapordaki açıklığında, hattâ kimi yerde sarkazmında, tanık olmak olasıdır. Gecekondu Kanunu'nu yazan ve muhtemelen hayatı boyunca bir gecekondu mahallesine adım atmamış teknokratların, Zeytinburnu gibi 30 yıldır meskûn bir yerle, yeni kurulması gayet muhtemel –ve yukarıda da bahsettiğimiz gibi, daha milyonlarca insana evsahipliği yapacak- gecekondu mahalleleri arasında bir ayrıma gitmemesi neticesinde, bütün gecekondu sahaları aynı yasal düzenlemeye tabî tutulur. Hart, meclise gönderdiği raporunda, şu acımasız sözleri eder: “Normal zekâlı herhangi bir şahsın ayırd edebileceği kadar basit olan bu sorun, tasarımı hazırlayanların bu iki cepheyi birbirine karıştırmaları sebebiyle işin içinden çıkılmaz bir hale getirilmiştir.”¹⁸

Türkiye'nin yegâne iki sosyoloji bölümü bu en mühim dönüşüm yıllarında, Türklüğün temellerinin ideolojik kökenlerini ve gerekçelerini üretmekle uğraşırken, Charles Hart, Zeytinburnu'nda ciddi bir sosyolojik araştırmayı sürdürdü. Zeytinburnu'nun 9800 civarındaki bütün hanelerinde, 120 bine yakın nüfusunun hemen hepsini kapsayan anketler ve nitel araştırmalarıyla, esasında 1960'tan günümüze kadar uzanan bir sosyal bilimsel düzlemde, gecekonduunun olgusal olarak neye karşılık geldiğini gerekçeleriyle birlikte ayırtlandırdı.

Hart, Zeytinburnu gecekondu araştırmasına başlamadan evvel veri araştırmasına giriştiğinde, hem ilgili devlet kurumlarında, hem de akademik çevrelerde çok kısıtlı, bir çoğu da gerçeklikle bağdaşmayan bilgi bulunduğunu tespit ettiğini ifade eder (Tekeli, 1996: 114–123). Bu Hart'ın temsil ettiği objektifliği ve olguculuğu temel alan, özellikle antropolojinin yüzyıl dönümünde geçirdiği dönüşüm sonunda, kuramdan ziyade, vâkâyı önceliyen batılı hegemonik sosyal bilimler anlayışı için fevkalade şaşırtıcıdır:

Çünkü Batı dünyasında ve Amerika'da sosyal problemler üzerinde sosyal araştırma yapılmasının lüzumu, tıpkı tıbbi problemlerde tıbbi araştırmanın, kimyasal problemlerde kimyasal araştırmaların yapılmasının lüzumu gibi kabul edilmiş bir vakiadır. Hangi alanda olursa olsun araştırma, kanaatler yerine vakıaları toplamak, tahminler yerine kati ve güvenilir rakamları elde etmektir.

Ancak bundan sonra yapılan araştırmaya dayanarak bir hareket tarzı tayin edilir. İstanbul’da ise gecekondularda yaşayan yarım milyon insan hakkında hiç kimsenin kati ve güvenilir rakamları ve bilgisi olmamasına rağmen hemen hemen herkesin bura sakinleri hakkında bol bol tahminleri, kanaatleri ve peşin hükümleri mevcuttur (Tekeli, 1996: 123).

Bu hayret, kendi içinde, Türkiye sosyal bilimlerinin mekânı devlet-mekânının bir uzantısı olarak ele alma iptilâna dair de semptomatik bir hayrettir. Kezâ, batıda menbainı bulan eleştirel düşünce akımları bile Türkiyeli sosyal bilimcilerce temellük edilirken, bu devlet-mekânını yorumlama kalıplarına bir şekilde uydu. Türkiyeli sosyal bilimciler için, teorinin olgular üzerindeki şaşırtıcı ve yıkılmaz hâkimiyeti böylesi bir refleksten kaynaklanmalıdır. Aralarında en parlak ve en eleştirellerinden, hem olgusal olarak son derece incelikli çalışmalara imza atmış, hem de farklı kuramsal yaklaşımları bir araya getirmekten çekinmemiş bir isim olan Tekeli’nin bile, Hart’ı kuramsal çerçeve yoksunluğuyla itham etmesinin başka bir açıklamasını bulamıyorum.¹⁹

Bu noktada, Hart’ın şaşkınlığı ve meclisten geçmek üzere olan Gecekondu Kanunu’na dair öfkesi daha anlaşılır hâle geliyor. Planlar ve yasalar, olgusal verilere göre değil, masabaşında, daha ziyade kültürel algılara dayanan önyargılar temelinde yapılmaktadır, bu temellere destek olması gereken bilgiler ortada yoktur (Hart, 1969: 50). Salt bu nedenle, örneğin, 1957’de yapılmış Kazlıçeşme planı, gerçekliğin hiçbir yerine temas etmez, ızgara planının, masabaşında yapılan hesaplamalarla, birbirini takip eden bloklar hâlinde Zeytinburnu’na uygulanmasıdır. Hart bunu da acımasızca eleştirmekten geri durmaz: “Türk mimarlarının ve plâncılarının, yeni plândan anladıkları şeyin, boş bir sahife üzerine muntazam aralıklarla dikdörtgenler çizilmesi oluşudur” (Hart, 1969: 107–108).

Bu durumu, ülkenin belli başlı yüksek öğrenim kurumlarının lisans ve lisansüstü öğrenim gören öğrencilerinde de gözlemler Hart. Kendi öğrencileri “İstanbulun [sic] iyi yerlerinden yahut İstanbulun [sic] dışında iyi evlerden” gelmektedir ve “hiç birisi daha evvel bir gecekonduya ayak basmamışlar,” hattâ “[b]azıları, iyi şöhreti olmayan bu yerlere girmenin aileleri tarafından hoşnutsuzlukla karşılandığını” ifade etmişlerdi (Hart, 1969: ii).

İlk birkaç gün bölge halkı bizi şüphe ve düşman hislerle karşıladı. Araştırmanın başladığı tarih 1962 yılı olup gecekondu halkının hafızalarında 1960’ın olayları hâlâ pek tazeydi fakat, şevk ve maharet dolu talebeler kısa zamanda bu nahoş duyguları alt etmesini bildiler....Halkın şüphanesini yenmemize sebep olan önemli

bir faktör de bizim bir ev, hakiki bir gecekondur, kiralarla Zeytinburnuna [sic] yerleşmemizdir (Hart, 1969: ii).

Hart'ın önemli bir bulgusu, gecekonduların hiçbir yere gitmeyeceğiydi. Ve bu hiçbir yere gitmeyen insanların, evlerini daha da güzelleştirmek için yanıp tutuştukları bir vakitte, devlet insanların tapusunu vermek ve imar planını çıkarmak bir yana -evlerin yarısına yakını zaten özel mülktü, zilliyeti alınmış, tapusu olmayan arsalarda kurulmuştu- hâlâ bu evleri yıkmayı hayâl ediyordu. Daha da acısı, bu insanlara devletin sunduğu yegâne imarı yapacak mimar ve plancılardan da hayır yoktu.

Cumhuriyet kurulduğundan beri, Türkiyeli devletlû aydınların söyleyemediklerini -sosyalistlerinse söyledikleri vakit kodeslere tıklmasına yol açan- şeyi de açık yüreklilikle söyledi. Yaşar Kemal ve Orhan Kemal, yazının başında saydığımız gazetecilikle edebiyatçılığın arasında gidip gelen metinleri kaleme alırken, köylülerin kentteki varlığının bir sanayileşme ve sermaye birikimi sürecinin ayrılmaz parçası olduğundan haberdardı -çok daha sarıh olgularla konuşması gereken sosyal bilimcilerin aksine, köylülüğün hem köyden kaçışı, hem de kente sıkı sıkıya kenetlenmesinin belirli bir sebebi vardı. Hart, Türkiye sosyal bilimlerinde o zamanlar pek tanık olmadığımız bir şey yaptı ve Zeytinburnu'ndaki gecekonduların boşaltılmasının sadece "Kazlıçeşme, Zeytinburnu, Bakırköy, Osmaniye fabrikaları[nın] tamamiyle işsiz kalacaklar[ı]" anlamına geldiğini söyledi (Hart, 1969: 67).

Aynı şekilde, bir diğer değerli vurgusu, 1960'ların ilk yarısında, reel gecekondur hanesi gelirinin bir kat artmasıydı (Hart, 1969: 35). 1950'lerin sonunda, İsmet İnönü'ye Topkapı'da saldıran Zeytinburnu halkı, 27 Mayıs'ı büyük bir nefretle karşılamıştı karşılamasına. Ama çok kısa bir sürede, böylesi bir kalkınma ve refaha erme sayesinde, onlar gibi bütün yoksul ve çevre bölgeler, 27 Mayıs'ın sunduğu mutabakata ortak oldular. 9800 mülk sahibi, aynı mutabakata, günümüze dek desteğini şu ya da bu şekilde vermeye devam edeceklerdi.

1960'ların Sonucu Yerine Bir Katastrof: 1970 Sağmalcılar Büyük Kolera Salgını

Hart'ın araştırmasının bulgularında yegâne isabet edemediği, zımnen de olsa söylediği ve daha sonra gelen olguların da işaret ettiği, gecekondulardaki sola yönelişin ve toplumsal bir liberalleşme gidişatının çok kısa bir süre sonra sönümleneceğiydi. Hart, Zeytinburnu'nun daha 1963'te kentli olduğunu teslim etti-ne var ki, bizim çok hünerli kalemlerimiz, "varoş" adını taktıkları yerde yaşayan insanların en az kendileri kadar İstanbullu olduğunu daha hâlâ öğrenmiş sayılmazlar.

O kadar haklıydı ki; tek gözden kaçırdığı, rantıye olmanın, sanayisizleşmenin, işçi sınıfının yok oluşunun ve müteakip hizmet sektörünün proleterleşmesinin yaratacağı devasa kadın-erkek eşitsizliğini perçinleyen, 24 Ocak 1980’de temelleri atılan, 12 Eylül’de ilk katı çıkılan acımasız neoliberal yeniden bölüşüm sürecinde bütün kartların yeniden karılması ve bu ülkenin eşitliğin ve özgürlüğün yanında saf tutmuş güçlerin darmadağın olmasıydı. Türkiye’de tarih katarsisin katarlarıyla akıyordu; bir türlü akmayan tarihin akışını yönlendirmenin en güvenli mekanizması ölümden ve felaketten beslenmekti.

Hart, araştırmasını 1962-63 yıllarında yaptığında; daha o zaman, su kaynaklarının öneminden, hemen hemen hiçbir evde sıhhi bir kanalizasyon sistemi olmadığından dem vurdu, bunu sunduğu raporlarda da yansıttı. İki, üç veya dört hane, arsalarının birbirine değdiği noktada ortak bir kubur çukurunu paylaşıyorlardı. Bu çukurlar ne temizdi, ne de sık boşaltılıyordu. Su kuyusu pek az hanede vardı, olanlar da, foseptik çukurunun bu yakınlığı nedeniyle hiç de sağlıklı sayılmazlardı. Bazı girişimci gecekondu sahipleri, komplike bir su tankı sistemi geliştirmişlerdi, ancak bunun için de maddi güce ihtiyaç vardı (Hart, 1969). 1960’lar, Hart’ın araştırmasının da öngördüğü bir felaketle sonuçlandı.

1970’in 15 Ekim’inde, Zeytinburnu’nda değil ama Sağmalcılar’da başlayan kolera salgını neticesinde, binlerce insan hastalandı, yüzlerce kişi komaya girdi, iyimser bir tahminle 50 kişi hayatını yitirdi. Türkiye, bu karanlık çağların hastalığının pençesinde olduğu için bütün Avrupa haberlerinde ilgiyi çekti, milli maçları tehir tehlikesi belirdi, turistler güzergâhlarını değiştirdi. Beklenebileceği üzere, merkezî hükûmet, kolerayla mücadeleyle uğraşacağı yerde, kolera haberlerini engellemeye uğraştı. Kolera salgınını Sağlık Bakanlığı bu kolera değil, onun bir alt türü, El Tor’dur ve ciddi değildir diye sümenaltı etmeye çalıştı, yüksek makamların çabalarına rağmen Yunanistan sınırı karantine gerekçesiyle kapatıldı. Belediye başkanı, Sağmalcılar ilkokuluna kadar kanalizasyon çektiklerini söyledi, okula giden gazeteciler kanalizasyon borularını, okula bağlatmaya üşenen bir belediye başkanı gördüler karşılarında, habere göre, başkan, okul müdürüne, arkadaş, bundan sonrasını da sen yapsaydın diye bağırıyordu. Salgın önce okul çağındaki çocuklardan başladı; kayıpların çok büyük bir kısmı kadınlar ve çocuklardı (*Kolera Şüphesi Belirdi*, 1970, DDY, *kolera yüzünden 20 milyon zarar etti*, 1970; Özkoçak, 1970; İpekçi, 1970). Sağmalcılar’ın ismi değiştirildiyse de –Bayrampaşa olarak- lekesi uzun süre silinmedi.

Bugün Türkiye orta sınıf evlerinin ayrılmaz bir parçası olan damacana sular, 1970’deki kolera salgınının İstanbul’da yarattığı korkunun neticesinde gündelik hayatımıza girdi. Taşdelen menba suları, kolera salgınının hemen bir ay sonrasında, “Kolera geçti, fakat gene geri gelebilir” reklamlarıyla, korkutma

yoluyla tüketim taktiğinin en uç örneğini sergiledi (*Kolera geçti, fakat gene gelebilir. Taşdelen Suları Reklamı*, 1970). Abdi İpekçi ise Sağmalcılar'daki bu korkunç orta çağ salgınına yakalanan göçmenlerin apaçık sefalet ve ölümlere rağmen neden köylerine geri dönmediklerini hâlâ anlamıyordu (İpekçi, 1970).

Kolera, ezilmişlik ve aşağılanmışlık birikintisindeki son damlaydı. Sağmalcılar'dan sonra, 1970'ler ümidin yeşerdiği yıllar oldu. Kemal Karpat, 1960'ların sonunda, Sarıyer-Baltalimanı gecekondu sahasındaki araştırmasında, gecekondu mahallesindeki oyların %15'inin Türkiye İşçi Partisi'ne gittiğini, Mehmet Ali Aybar'ın, İnönü, Demirel ve Sunay'ın ardından hem kadınlar, hem de erkekler için en güvenilir lider olarak, Ecevit'i, Menderes'i, Çetin Altan'ı, Alpaslan Türkeş'i geride bıraktığını tespit etmişti.²⁰ 1960'ların sonunda bu araştırmalara bakan biri, bir on sene sonra, TİP'in küçük iktidar ortağı olacağını, Türkeş'in emekliye ayrılacağını tahmin etse; hiç kimse amma da yaptın ha demezdi. Şiddet ve süregelen baskı toplumsal araştırmaların pusulasını şaşırtma hususunda çok maharetlidir. 1970'lerin 1960'lar boyunca yavaş yavaş yeşeren umudu, gecekonduların kendilerini siyasi failer hâline getirme çabasına vurulan ağır darbeye birlikte yıkıldı. Gecekondu bir daha ancak 2000'lerin başında yeniden Türkiye'deki siyasi oyuna dahil oldu. Ama bu sefer, Türkiye siyaseti dev bir gayrimenkul spekülasyonuna dönüşmüştü, zamanın gecekonducuları da, artık mümtaz orta sınıfın belkemiğini teşkil ediyordu.

Sonnotlar

¹ Güney Afrika Cumhuriyeti'nde hâlâ nüfusun yarısına yakını kirâ ödemediği ve işgâl ettiği evlerde yaşıyor, Brezilya, Rio de Janeiro'da yarım asırdan fazla bir süre sonunda ancak 2012'de *favelaların* tapuları dağıtılmaya başlandı, bkz. 'Rio Is Finally Issuing Land Titles In The Notorious Favelas', Huchzermeyer (2004), HDA (2012).

² Zeytinburnu'ndaki gecekonducuların 27 Mayıs ardından yaşadıklarını aşağıda anlatmaya çalışacağım. Ayrıca, Zeytinburnu gecekondualarının ve İstanbul'da gecekonduaların daha ayrıntılı bir gelişim ve yayılım deneyimine dair bilgi için, bkz. Gülhan (2014).

³ Quasi-politik: tam Türkçe çevirisi yarı-siyasi olabilirse de, siyasi filme benzeyen diye de izâh edebiliriz. Yılmaz Güney'in *Sürü*, *Duvar* ve *Yol*'u gibi tamamıyla politik filmleri bir kenara bırakırsak, 1970'lerde yapılmış, *Arkadaş* da dahil, birçok film bu açıdan politik filme benzer, ama tam anlamıyla politik değildir.

⁴ Orhan Kemal'in yazı serüveni hakkında ve biyografisi için bkz. Gültekin (2007).

⁵ *Tenement* ve *slum*, 19. yüzyılda kentleşmeye dair fikir akımları ortaya çıkarken ve 20. yüzyıl başında kent sosyolojisi oluşurken Batı'nın karşılaştığı, bizim *gecekondu* olgusuna en yakınsayan kavramlardır. *Tenement*, daha çok ABD'de, *slum* ise Britanya'ya

özgüdür. Türkiye'dekinin aksine, *tenement* ve *slum*, mevcut konut stoğu üzerinde yapılan oynamalarla işçi nüfusunun buraya yığılmasını işaret eder.

⁶ Bkz. Bellér-Hann vd. (2003), Karpat (2003: 262–5).

⁷ Türkiye ve Batı arasında konut meselesi üzerinden bir mukayese pek az yapıldı. Batı'nın refah devletinin gelişimi ve konut ilişkisi için özellikle bkz. Ball (1981), Burnett (1986), Ball et al. (1988), Harloe (1988), özellikle Harloe (1988: 42–48).

⁸ Uğur Tanyeli, gecekondu, İstanbul'da yarım yüzyıllık bir aradan sonra, özellikle küçük ölçekli ahşap konut inşasının sektöre uğramasından sonra, yerel bir seviyede tekrar başlaması olduğunu yazdı. Bkz. Tanyeli (2004: 130).

⁹ Bkz. Hart (1969: 40).

¹⁰ GOP için bkz. Pérouse (2011).

¹¹ Bu tartışmanın, yani beledi gelişmenin devlet tarafından mekân üzerinde kurulan bir tahakküm mekanizması hâlini alması için bkz. Tekeli (1994: 169–170), Tümer (1997).

¹² Yavuz (1982), Akcan (2012). Yavuz, daha sonra, Ruşen Keleş, 1971'deki cuntadan bakanlık teklifi aldığı anda ondan tavsiyelerini istediğinde, “38 yaşında bakan olmak güzel bir şeydir; ama askerlerle çalışmak kolay değildir. Yine de sen bilirsin.” yanıtını verdi. (Keleş)

¹³ Karpat (1976, 2003).

¹⁴ Birbirleriyle ciddi bir anlaşmazlık içinde olan üç parti, meselenin özel mülkiyet hakkının korunmasına geldiğinde hilafsız bir araya gelmesini görmek ilginçtir: İsmail Hakkı Boyacıoğlu, (AP-Burdur), Nihat Diler (YTP-Erzurum), ve Arif Ertunga (CHP-İzmir) Behice Boran'ı tüm güçleriyle eleştirmekten geri durmamışlardır. (Millet Meclisi, 1966: 537–541).

¹⁵ Çağlar Keyder ve Korkut Boratav'ın Türkiye'nin iktisadi yapısı ve köylülüğün ekonomi-politik evsafı ve dönüşümü üzerine çalışmaları daha sonra, 1970'lerde gelecektir. Özellikle 1960'larda Türkiye'de hâkim olan kırsal sosyolojinin akameti ve eleştirisi hakkında ise Ulrich Planck'ın şu yazısına bakılabilir: (Planck, 1977). Planck, Türkiye'de daha en basit sorunun, yani alana “kır” mı, “köy” mü denileceği derdi üzerinde bile anlaşma sağlanamadığından dem vurur. Bu atalet hâlâ devam eder, üniversite senatolarının çok büyük bir kısmı, “Kır Sosyoloji”sini Türkiye'ye “Köy Sosyolojisi” diye tahvil etmekte bir beis görmemektedir. Yakınlarda, Mete Kaan Kaynar'ın (2016) derlediği bir kitapla, dönem hakkında daha ayrıntılı çalışmalar ortaya çıkmaya başladı.

¹⁶ Tekeli'ye göre, bunların arasında MIT'den Granville H. Sewell'ın yazdığı bir siyaset bilimi doktora tezi en mühimdir: “Türkiye'de Gecekondu Yerleşmeleri: Bir Sosyal Siyasal ve Ekonomik Problem.” Diğer ikisi, Ankara Üniversitesi SBF'de bir doktora

öğrencisi İbrahim Öğretmen, ve tanınmış kır sosyoloğu İbrahim Yasa'nın, gene Ankara Üniversitesi SBF'den, eserleridir. Bkz. Tekeli (1996: 118–122).

¹⁷ Charles W.M. Hart, Avustralya asıllı bir sosyal antropolog ve sosyologdu; 1905'te doğdu, 1976'da ABD'de öldü. 1923-1929 arasında, Sydney Üniversitesi'nde Radcliffe-Brown'la antropoloji çalışan Hart, 1930-1932 arasında London School of Economics ve University of London'da Malinowski ve Seligman'la çalıştı. 1928-30 arasında, Avustralya'nın Tiwi yerlileri arasında saha araştırmasını yaptıktan sonra, Toronto Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nün kurucu ekibinin bir parçası olarak 1932'de Kanada'ya yerleşti (Cohen, 1977). İstanbul Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nün (Türkiye'nin 1930'larda kurulan ve hayli fiziksel antropoloji temelli ilk antropoloji bölümü DTCF Antropoloji'den sonra kurulan yegâne sosyal antropoloji bölümü) kurucusu ve 1969'da eşinin rahatsızlığından dolayı görevinden ayrılana kadar bölüm başkanıydı.

¹⁸ Hâlâ metnin orijinali büyük bir hevesle arıyorum, Türkiye tarihinde pek az metin karar verici otoriteye karşı bu kadar direngen –Türkçe'de söylemesi kulağa hoş gelmese de, iyi yanından tartarak düşünelim- bu kadar saygısız olmuştur. Bkz. Hart (1969: 116).

¹⁹ Tekeli, Hart'ın araştırmasında görelî bir yaklaşım benimsediğini ve gecekonduda yaşayanların gündelik hayatının ön plana çıktığını vurgular (Tekeli, 1996: 123).

²⁰ Karpat (2003: 317). Mahallede yapılan araştırmada, Cevdet Sunay ve Mehmet Ali Aybar'ın benimsenme oranları hemen hemen aynıdır. Daha da önemlisi, TİP, gecekondulular için AP ve CHP'nin ardından üçüncü partidir ve ülke genelindeki oy oranının (%3) beş katı kadar (%15) ilgi görmektedir. (Karpat, 2003: 312) Fakat Karpat TİP'in sola kayışının bu ilgiyi dizginlediği iddiasındaydı, oysa kitabı ilk baskısını yaptığında parti kapatılmış, liderleri siyaseten silinmişlerdi.

Kaynakça:

Akcan E (2012). Ernst Reuter ve Türkiye'de Sosyal Konut. *Mülkiye Dergisi*, 36(2), 105-118

Ball M (1981). The Development of Capitalism in Housing Provision. *International Journal of Urban and Regional Research*, 5(2) 145-177.

Ball M vd. (1988). *Housing and Social Change in Europe and the USA*. London; New York: Routledge.

Belik Kıray M (1964). *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı.

Belik Kıray M (1972). *Örgütlemeyen Kent: İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Bellér-Hann I ve Hann C (2003). *İki Buçuk Yaprak Çay: Doğu Karadeniz’de Devlet, Piyasa, Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Boratav K (1981). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. Ankara Üniversitesi Basımevi.

Boratav K vd. (1984). *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Burnett J (1986). *A Social History of Housing, 1815-1985*. London ; New York: Methuen.

Business Insider Rio Is Finally Issuing Land Titles In The Notorious Favelas. <http://www.businessinsider.com/rio-is-finally-issuing-land-titles-in-its-favelas-2012-5>. Son erişim tarihi 15 November 2015.

Cansever T (2008). *İstanbul’u Anlamak*. Timaş Yayınları.

Carlyle T (1843). *Past and Present*. Chapman and Hall.

Cohen R (1977). Charles William Merton Hart, 1905-1976. *American Anthropologist*, 79(1): 111–112.

Cumhuriyet (17/07/1947). Gecekondu Evleri ve Vali Vekili. 1.

Cumhuriyet (25/07/1947). Gecekondu Evleri İçin Yeni Bir Karar. 1.

Cumhuriyet (03/05/1960). Demokratlar da Seçim Hazırlığı Görüyorlar. 1.

Cumhuriyet (13/03/1960). İstanbul’da 60 Binden Fazla Gecekondu Var. 1.

Cumhuriyet (23/03/1960). Gecekondu ile İlgili C.H.P. Teklifi. 1–5.

Cumhuriyet (04/02/1960). Yıkılan Gecekonduların Briketleri Yazlık Sinema İnşaatında Kullanılıyor. 3.

Cumhuriyet (31/05/1960). Bütün Belediye Meclisleri Millî Komitece Feshedildi. 1.

Cumhuriyet (06/05/1960). Gecekondu Tapularının Tevziine Devam Edilecek. 1.

Cumhuriyet (07/03/1960). Gecekondu ile İlgili Bir Açıklama. 1.

Cumhuriyet (27/09/1960). Memleketimiz 7-8 Bölgeye Ayrılıyor: Bu Bölgelerde İktisadi Şartlara Uygun Endüstriler Kurulacak. 1.

Cumhuriyet (13/04/1961). Okuyucu Mektubu: Şehrin Göbeğinde Gecekondu Mahallesi Şişli’den K. Şükrü Yazıyor. 5.

Cumhuriyet (22/04/1961). Okuyucu Mektubu: Yeni Bir Gecekondu Mahallesi Mi? 5.

Cumhuriyet (20/11/1970). Kolera Geçti, Fakat Gene Gelebilir. Taşdelen Suları Reklamı. 5.

Cumhuriyet (23/11/1970). DDY, Kolera Yüzünden 20 Milyon Zarar Etti. 1.

Erdemir Y (1960). Cumhuriyet Gazetesi Yazı İşleri Müdürlüğüne. *Cumhuriyet*, 4 Temmuz, 3.

Erman T (2001). The Politics of Squatter (Gecekondu) Studies in Turkey: The Changing Representations of Rural Migrants in the Academic Discourse. *Urban Studies*, 38(7): 983–1002.

Erman T ve Eken A (2004). The ‘Other of the Other’ and ‘unregulated Territories’ in the Urban Periphery: Gecekondu Violence in the 2000s with a Focus on the Esenler Case, Istanbul. *Cities*, 21(1): 57–68.

Erman T (2004). Gecekondu Çalışmalarında ‘Öteki’ Olarak Gecekondu Kurguları. *European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey*, (1). <http://ejts.revues.org/85> Son erişim tarihi 17 Kasım 2015.

Felek B (1959). Hadiseler Arasında: Bir Şehir Uşağının Tasası. *Cumhuriyet*, 4 Mart, 3.

Gülhan ST (2014). The Honorable Exception: State and the Social Production of Concrete Space in Istanbul. <http://gradworks.umi.com/36/41/3641987.html>. Son erişim tarihi, 29/01/2017.

Gültekin MN (2007). *Orhan Kemal’in Romanlarında Modernleşme, Birey ve Gündelik Hayat*. Ürün Yayınları.

Gürbilek N (2015). *Sessizin Payı*. İstanbul: Metis.

Harloe M (1988). The Changing Role of Social Rented Housing. İçinde: Ball, M., Harloe, M., and Martens, M. (der), *Housing and Social Change in Europe and the USA*. London; New York: Routledge, 41-86.

Hart CWM (1969). *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*. Çev. N Saran, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

HDA (2012). *South Africa: Informal Settlements Status*. Johannesburg, South Africa: The Housing Development Agency.

Huchzermeyer M (2004). *Unlawful Occupation: Informal Settlements and Urban Policy in South Africa and Brazil*. Africa World Press.

İpekçi A (1970). Her Hafta Bir Sohbet: Kolera’yı Nasıl Atlattım. *Milliyet*, 26 Ekim, 9.

Karpat KH (1976). *The Gecekondu : Rural Migration and Urbanization*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.

Karpat KH (2003). *Türkiyede Toplumsal Dönüşüm*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Kaynar MK (2016). *Türkiye’nin 1950’li Yılları*. İstanbul: İletişim.

- Keleş R (1971). *Urbanization in Turkey*. New York: Ford Foundation.
- Keleş R (1986). Ernst Reuter ve Türk Kentbilimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 19(3): 81–98.
- Keleş R (2010). *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş R. Özgeçmiş. <http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/RusenKeles.htm>. Son erişim tarihi, 11/12/2015.
- Keyder Ç (1987). *State and Class in Turkey : A Study in Capitalist Development*. London; New York: Verso.
- Keyder Ç (1988). Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi. İçinde: Pamuk, Ş. and Toprak, Z. (der), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar*. Ankara: Yurt Yayınları, 163-173.
- Mayhew H. (1851). *London Labour and the London Poor*. London: Griffin, Bohn, and Co.
- Millet Meclisi (1966). Birleşim 107. http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__d02/c007/mm__02007107.pdf. Son erişim tarihi, 16/02/2016.
- Milliyet (7/9/1950). Zeytinburnu’ndaki Gecekonduların İmarı, 1.
- Milliyet (16/10/1970). Kolera Şüphesi Belirdi. : 1–9.
- Öncü A (1988). The Politics of the Urban Land Market in Turkey: 1950–1980. *International Journal of Urban and Regional Research*, 12(1): 38–63.
- Öner F (1947a). ‘Gecekondu Evleri’ Niçin ve Nasıl Yapılıyor? *Cumhuriyet*, 20 Temmuz, 1.
- Öner F (1947b). ‘Gecekondu’ evleri de Karaborsaya Düştü! *Cumhuriyet*, 22 Temmuz, 1.
- Orhan Kemal (2008). *İstanbul’dan Çizgiler*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Owen R ve Pamuk Ş (1998). *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*. I.B.Tauris.
- Özbek M (2013). *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkoçak V (1970). Sağlık Bakanı’yla Beraber Sağmalcılar’ı Teftiş Ettik. *Milliyet*, 16 Ekim, 9.
- Öztürk M (2004). Türk Sinemasında Gecekondu. *European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey*, (1). <https://ejts.revues.org/94>. Son erişim tarihi, 10/01/2016.
- Pérouse JF (2011). *İstanbul’la Yüzleşme Denemeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Planck U (1977). Türkiye’de Köy Sosyolojisi. *Erzurum Atatürk Üniversitesi İşletme Dergisi*, 2(4), 223-241.
- Ran NH (1972). *Seçmeler*. Ü Tamer (der). Ararat Yayınevi.
- 228 Gülhan S T (2017). Ezilmiş ve Aşağılanmışlar: 1960’lar Türkiye’sinde Gecekondu Meselesi. *Mülkiye Dergisi*, 41 (1), 195-229.

- Riis J (2011). *How the Other Half Lives: Studies Among the Tenements of New York*. Applewood Books.
- Stern FR (1999). *Dreams and Delusions: The Drama of German History*. Yale University Press.
- Stokes M (1998). *Türkiye’de Arabesk Olayı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tanyeli U (2004). *İstanbul 1900-2000: Konutu ve Modernleşmeyi Metropolden Okumak*. Akın Nalça.
- Tekeli İ (1994). *Development of the Istanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*. IULA.
- Tekeli İ (1996). *Türkiye’de Yaşamda ve Yazında Konut Sorununun Gelişimi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı.
- Tekeli İ (2009). *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin kent planlama tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli İ (2010). *Konut Sorununu Konut Sunum Biçimleriyle Düşünmek*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli İ vd. (1976). *Gecekondu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tümertekin E (1997). *İstanbul, İnsan ve Mekân*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Varoğlu H (1947). Bu da Bir Şey. *Cumhuriyet*, 14 Mayıs, 3.
- Yasa İ (1970). Gecekondu Ailesi. *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25(4): 9–18.
- Yaşar Kemal (1960a). Bu Pazar. *Cumhuriyet*, 14 Şubat, 3.
- Yaşar Kemal (1960b). Neden Geliyorlar I. *Cumhuriyet*, 14 Şubat, 1,5.
- Yavuz F (1982). Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Anıları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 37(1). <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/download/5000099619/5000092761>. Son erişim tarihi: 1 Şubat 2016].
- Yirmibeşoğlu F (2009). Emlak Komisyoncularının Mekânsal Dağılım Süreci ve İstanbul’da Konut Piyasası. *İTÜ Dergisi A*, 7(2).

